

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра всесвітньої історії

На правах рукопису

САВРАН ВІКТОРІЯ ВАЛЕНТИНІВНА

**ОСВІТА ТА ВИХОВАННЯ САМУРАЇВ
(XIV–XVIII СТ.)**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Історія, правознавство»
Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:
ТКАЧУК АНАТОЛІЙ ПЕТРОВИЧ
кандидат історичних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____
засідання кафедри _____
від _____ 202_р.
Завідувач кафедри
(_____) _____
(підпис) ПІБ

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Савран В. В. Освіта та виховання самураїв (XIV–XVIII ст.)

У магістерській роботі досліджуються актуальні проблеми, які стосуються системи виховання та навчання самураїв починаючи з їхніх сімей де з самого дитинства розпочиналося формування особистості самурая. Визначено та проаналізовано основні етапи виховання в родині, відмінності виховання хлопчиків та дівчаток. Також охарактеризовано основні методи навчання, бойові спеціалізації та основні типи навчальних закладів даного періоду.

Звернено увагу на те, що одним з найважливіших аспектів виховання хлопчиків у самурайських сім'ях була підготовка до військової служби. Їх з раннього дитинства навчали бойовим мистецтвам, таким як фехтування, стрільба з лука, опановуванню контролю над своїм тілом під час бою. Основними складовими їх виховання були фізична підготовка, тактичні навички та дисципліна. Хоча освіта дівчаток у сім'ях самураїв була суттєво іншою, вони теж отримували певний рівень освіченості, зокрема це стосувалося вміння каліграфії, музики, поезії та інших видів мистецтва.

У дослідженні приділено увагу неписаному кодексу законів Бусідо, який слугував основою для виховання дітей у самурайських родин. Це допомогло висвітлити зміст основних етапів виховання й освіти від раннього дитинства до зрілості. Досить ґрунтовно розглянуто морально-етичні аспекти виховання.

Схарактеризовано структуру навчальних закладів для дітей самураїв.

Виявлено та проаналізовано вплив різних релігійних течій на формування свідомості самурая та прищеплення йому відповідних моральних принципів.

Результати досліджень дають підстави стверджувати, що виховання і навчання хлопчиків у самурайських сім'ях було спрямоване на підготовку їх до ролі воїна-захисника з акцентом на фізичний і моральний розвиток. Дівчаток виховували як майбутніх дружин і матерів, які повинні були створити затишний дім і підтримувати честь та репутацію своєї сім'ї й особливо своїх чоловіків.

Ключові слова: виховання, кодекс законів Бусідо, навчання, особистість, самураї.

SUMMARY

Savran V.V. Education and training of samurai (XIV–XVIII centuries)

The master's thesis examines current problems related to the system of upbringing and training of samurai, starting from their families, where the formation of the samurai personality began from childhood. The main stages of upbringing in the family, the differences in the upbringing of boys and girls are determined and analyzed. The main teaching methods, combat specializations and main types of educational institutions of this period are also characterized.

Attention is drawn to the fact that one of the most important aspects of the upbringing of boys in samurai families was preparation for military service. They were taught martial arts from early childhood, such as fencing, archery, and mastering control over their bodies during battle. The main components of their upbringing were physical training, tactical skills and discipline. Although the education of girls in samurai families was significantly different, they also received a certain level of education, in particular, this concerned the skills of calligraphy, music, poetry and other types of art.

The study paid attention to the unwritten code of laws Bushido, which served as the basis for raising children in samurai families. This helped to highlight the content of the main stages of upbringing and education from early childhood to adulthood. The moral and ethical aspects of upbringing were considered quite thoroughly.

The structure of educational institutions for samurai children was characterized.

The influence of various religious movements on the formation of the samurai's consciousness and the instillation of appropriate moral principles in him was identified and analyzed.

The results of the research give reason to argue that the upbringing and education of boys in samurai families was aimed at preparing them for the role of a

warrior-protector with an emphasis on physical and moral development. Girls were raised as future wives and mothers who had to create a comfortable home and maintain the honor and reputation of their family and especially their husbands.

Keywords: upbringing, Bushido code of laws, education, personality, samurai.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
РОЗДІЛ 2. ВИХОВАННЯ ТА НАВЧАННЯ ДІТЕЙ У САМУРАЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	19
2.1. Коріння та генезис стану самураїв у середньовічній Японії.....	19
2.2. Етично-моральні аспекти виховання дітей	20
2.3. Виховання та навчання хлопчиків військовій справі.....	27
2.4. Виховання дівчат у самурайських сім'ях	33
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ САМУРАЙСЬКОЇ ОСВІТИ	36
3.1. Школи та інститути для здобування освіти	36
3.2. Роль вчителів у самурайському навчанні.....	40
3.3. Вплив будизму і шінто на виховання, навчання та становлення самурайського світогляду.....	45
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ МАГІСТЕРСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У ВИВЧЕННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ	48
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	58
ДОДАТКИ	67

ВСТУП

Актуальність теми. Дана магістерська робота є важливою в плані розширення тематики досліджень в сучасній українській орієнталістиці (сходознавстві). Історія середньовічної Японії потребує різнобічного вивчення та дослідження і це стосується в тому числі й історії самураїв, які впродовж багатьох століть відігравали помітну роль в житті Японії. Тема «Освіта та виховання самураїв (XIV–XVIII ст.)» є актуальною для розгляду з кількох причин. По-перше, самураї були найвпливовішим суспільним прошарком Японії за часів середньовіччя і нового часу. Вони проіснували понад тисячу років та внесли чимало корективів у традиційне японське суспільство і тому без вивчення цього аспекту неможливо по суті сприйняти історію «Країни Вранішнього Сонця». Саме впродовж XIV–XVIII ст. у японському суспільстві формувалися риси національної та культурної ідентичності самураїв. По-друге, дослідження теми дає можливість співставити процеси виховання та навчання самураїв із сучасними методиками викладання, та допомогти виробити нові методи та підходи в педагогіці. По-третє, самурайський стан в Японії і на сьогодні залишається предметом гордості та унікальності. Японське суспільство шанує середньовічних воїнів, проводить численні свята, присвячені їхньому життю і діяльності. Тому, аби більше дізнатися про сучасних японців потрібно вникнути в їх минуле та зрозуміти в яких умовах відбувалось становлення та розвиток цього народу і суспільства, які у нього звичаї та традиції. Відтак, тема виховання та навчання самурая – це складний, багаторівневий процес, який потребує ще ґрунтовнішого дослідження.

Об'єктом дослідження є система освіти та методика виховання й навчання самураїв в Японії XIV–XVIII ст.

Предметом дослідження є формування особистості самураїв через реалізацію освітнього та виховного процесу, а також методи та методичні прийоми навчання історії в закладах загальної середньої освіти в процесі розкриття даної теми на уроках історії.

Мета дослідження полягає в різнобічному висвітленні та аналізі процесу навчання та виховання самураїв, функціонування їхньої освітньої системи та їхньої ролі в тогочасному японському суспільстві.

Для досягнення зазначеної мети нами були поставлені такі **завдання**:

- проаналізувати джерела та наукову літературу присвячену даній тематиці;
- з'ясувати суть генезису стану самураїв, його основні риси;
- означити історичні умови в яких відбувалося формування стану самураїв;
- охарактеризувати особливості виховання та освіти самураїв;
- диференціювати навчально-виховний процес хлопців та дівчат у самурайських сім'ях;
- визначити основні аспекти самурайської етики та шляхи формування моральних якостей;
- обумовити можливості використання матеріалів даного дослідження при вивченні історії в закладах загальної середньої освіти.

Хронологічні межі дослідження – початок XIV – кінець XVIII ст. Нижня хронологічна межа: становлення сьогунату Ашикага в період існування якого розпочався активний процес формування самурайської еліти та формування й розвиток самурайських освітніх практик. Верхня хронологічна межа: кінець XVIII ст., реформи Кьохо і Кансей – які обмежили права самураїв, оскільки в цей час не велися війни ні в середині країни, ні зовні і відповідно зникла потреба у великій кількості самурайського війська.

Територіальні межі дослідження включають території на яких формувалася й розвивалася тогочасна японська цивілізація (в першу чергу острови Хонсю, Шікоку, Кюсю та Окінава).

Елементи наукової новизни отриманих результатів полягають у комплексному висвітленні основних аспектів навчання та виховання в самурайській сім'ї. Також у ході дослідження було з'ясовано, як релігійні та філософські вчення впливали на виховання самураїв, формуючи їх світогляд та етично-моральні принципи. Певна новизна результатів дослідження полягає також і в тому, що матеріал можна використовувати для формування різних освітніх практик та методик патріотичного виховання молоді в умовах сучасних викликів.

Практичне значення матеріалів магістерського дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані вчителями під час проведення уроків із всесвітньої історії або факультативів із даної тематики у закладах загальної середньої освіти. Матеріали також можуть бути використані для створення виставкових експозицій, просвітницьких проектів, різних освітніх заходів. Досвід самурайського виховання може використовуватись у позашкільних секціях чи клубах, для самовдосконалення, командної роботи, виховання поваги один до одного. Матеріали роботи можуть також використовувати викладачі та студенти при проведенні лекційних та семінарських занять з таких дисциплін як «Історія країн Азії та Африки в середні віки», «Історії середньовічного Сходу».

Апробація результатів магістерського дослідження.

Основні положення та результати були наукового дослідження бути представленні у таких публікаціях:

1. Ткачук А., Савран В. Виховання та навчання дітей в самурайських сім'ях середньовічної Японії. Інноваційна педагогіка. Науковий журнал. ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій». Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Випуск 72. Том 3. С. 36 – 41. <http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2024/72/7.pdf> (**Категорія Б**)

2. Виступі на засіданні кафедри всесвітньої історії під час попереднього захисту магістерських робіт.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

У вступі обґрунтовано вибір теми магістерської роботи, визначено її мету, завдання, предмет, об'єкт дослідження, окреслено хронологічні та територіальні межі, розкрито наукову новизну та практичне значення, зазначено результати апробації дослідження.

У першому розділі зроблено загальний аналіз історіографії та джерельної бази дослідження. Схарактеризовано комплекс наукових методів та принципів, застосування яких забезпечило чітке розуміння та висвітлення сутності досліджуваних проблем.

Другий розділ поділяється на три підрозділи: «Коріння й генезис стану самураїв в середньовічній Японії», «Етично-моральні аспекти виховання дітей», «Виховання та навчання хлопчиків та дівчаток у самурайській й сім'ї» в яких розглядається генезис стану самураїв, схарактеризовано етично-моральні та військові аспекти виховання.

Третій розділ має три підрозділи: «Вплив будизму на шінто на виховання, навчання та становлення самурайського світогляду», «Школи та інститути для здобування освіти» та «Роль вчителів у самурайському навчанні». В них проаналізовано еволюцію самурайської освіти та з'ясовано, який вплив справили буддизм та шінто на виховання та навчання в самурайському суспільстві, в яких школах навчалися діти та хто міг бути вчителем-сенсеєм.

Четвертий розділ присвячено методиці вивчення теми магістерського дослідження в шкільному курсі історії відповідно до рекомендованої Міністерством освіти і науки України навчальної програми для закладів загальної середньої освіти з всесвітньої історії.

У висновках подано основні результати наукового дослідження.

Загальний обсяг роботи складає 77 сторінок, з яких 66 сторінок основного тексту. Список використаної літератури та джерел має 81 позицію.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема вивчення такого аспекту як виховання і навчання самураїв отримала певне історичне висвітлення в працях вітчизняних, радянських, західних істориків, а також і власне японських істориків. Питанням виховання і навчання самурая в Японії, його розвитком, ідеологією і культурою займалися чимало істориків. Ми ж зосередимось на роботах лише тих авторів, які перш за все підходять до проблематики даної роботи.

Історіографію теми відображають праці різних авторів. Що стосується української історіографії з досліджуваної теми, то вона представлена незначною кількістю наукових праць і статей. Особливий інтерес до вивчення мають роботи українського вченого Вадима Рубеля – «Коріння й генезис стану Bushi (самураї) в середньовічній Японії»¹ та «Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність»². У першій роботі автор аналізує, що ж саме відрізняє Японію від Китаю, звертає нашу увагу на те, чим ж Японія є унікальною, а саме такий прошарок суспільства, як самураї. Також тут відображено погляди російських та західноєвропейських дослідників стосовно того ж як сформувалися самураї та звідки вони походять. Друга ж праця, яку ми використовуємо у роботі, розповідає про закономірності та специфіку цивілізаційної еволюції традиційних суспільних і державних інститутів Японії, розглядаються проблеми її політичного, соціально-економічного та духовного

---

1 Рубель В. А. Коріння й генезис стану bushi(самураїв) в середньовічній Японії. *Східний світ*. 1996. № 2. С. 29–36.

2 Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ: Аквілон-Прес, 1997. 256 с.

розвитку. Тому праці В. Рубеля становлять не аби, яку цінність в українській історіографії по вивченню Японії.

Ще одна цікава робота, якою послуговувалися – стаття С. Капранова «Філософія бушідо як антропологія (на матеріалі «Хагакуре»)»³. Капранов зупиняє свою увагу на більш теоретичному аспекті «шляху воїна» взятому з матеріалів «Хагакуре», тому можна сказати, що це свого роду обґрунтування власних думок автора на рахунок Книги Ямамото Цунетомо. Тому, вітчизняна історіографія потребує ще активного розвитку та ширшого розгляду даних тем.

Англомовна література по вивченню історії Японії представлена численною кількістю праць. Велике значення мають праці, в яких розповідається про бойові мистецтва. Надзвичайно цікавою є монографія Стівена Тернбулла «Самураї. Військова історія»⁴ присвячена історії японського військового стану з моменту його зародження до падіння в другій половині ХІХ ст. З книги ми можемо почерпнути описи битв і кампаній, які тісно переплетені з політичними, економічними, релігійними, особистими амбіціями і пристрастями японських правителів і полководців. Заслугою автора є також те, що він дуже вдало зумів показати роль самурайства в історії Японії. Також слід відзначити ще одну працю цього ж автора під назвою «Історія японської військової аристократії»⁵, в якій Стівен Тернбулл описує всі аспекти життя самураїв. У цій книзі автор розповідає про мужніх і майстерних воїнів цієї епохи, простежує шлях становлення класу самураїв, яку роль вони грали в політичному протистоянні японських імператорів з військовими вождями.

Важливо відмітити також і таких авторів, як Вестбрук А. і Ратті О., які звернули увагу на бойові секрети і мистецтва самураїв у праці «Секрети самураїв: Бойові мистецтва феодальної Японії»⁶. Вони детально розглядають

---

3 Капранов С. В. Філософія бушідо як антропологія (на матеріалі "Хагакуре"). *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. Вип. 9–10. С. 91-98.

4 Turnbull S. *The Samurai. A Military History* (Japan Library). Richmond, 1996. 304 p.

5 Turnbull S. *History of the Japanese Military Aristocracy*. Psychology Press, 1996. 285 p.

6 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. 400 p.

зброю, методи, стратегії і принципи бою, які зробили японського воїна чудовим бійцем. Дослідження починається з огляду ранньої боротьби японських воєначальників за політичне панування, і простежує розвиток бойових мистецтв у міру розвитку японського суспільства і безперервного просування військового класу до абсолютної влади. Автори не лише розглядають військову сторону питання, а й докладно обговорюють методи і філософські аспекти навчання, необхідні для розвитку й концентрації внутрішньої енергії самурая в єдину силу.

Особливий інтерес представляє робота Бойє Лафайет Де Мент «Кодекс японських самураїв. Класична тактика і прийоми для досягнення успіху»⁷ – це варта особливої уваги книга, присвячена самурайському способу життя, де кожен розділ позначає одну чесноту або цінність цієї шанобливої людини. Цілий текст, розділений на 60 коротких та стислих розділів, пропонує велику цінність та практичні поради щодо того, як вести власне життя через призму сінто і дзен. Окрім моральної цінності, книга пропонує цікаві судження про те, як японці думають, почуваються та ведуть своє життя. У цій книзі сер Бойє Лафайетт Де Менте визначив позитивні фактори Бушідо, які в першу чергу відповідали за вражаючий економічний успіх японців і донині відіграють життєво важливу роль у їхньому економічному досягненні. Але загалом «Кодекс японських самураїв» – це своєрідний підручник, який допоможе досягати успіху в будь-якій сфері діяльності.

Результативне дослідження провів Е. Брайанта у праці «Самураї»⁸, в якій на фактичному та ілюстративному матеріалі йдеться про те, яку роль зіграли самураї в історії середньовічної Японії. Особливу увагу автор приділив військової історії і розвитку озброєння. Також з праці ми дізнаємося про те, що самураї були продуктом соціальної системи, повністю спрямованої на війну.

---

7 Boye Lafayette De Mente. The Japanese Samurai Code: Classic Strategies for Success. Tuttle Publishing; Original edition, 2005. 224 p.

8 Anthony J. Bryant. The Samurai (Elite). Osprey Publishing, 1989. 64 p.

Надзвичайно важливою роботою, яка представляє перекладну японську історіографію є праця Міяморі Асатаро «Подвиги самураїв»⁹. Тут висвітлено історії про легендарних японських воїнів. До книги увійшли вісім переказів про лицарів стародавньої Японії – гордих і благородних самураїв. Відтак автор звернув увагу на розповідь про честі самурая такі, як хоробрість, відданість і честь завжди і всюди, незалежно від обставин.

Також для розгляду основних питань ми використовували роботи, які представленні в іншій зарубіжній історіографії. На сьогодні, серед усіх праць, які розкривають дану тему найбільш авторитетною є робота А. Спеваковського «Самураї – військовий стан Японії»¹⁰. Вона є одним з найбільш повних і точних описів життя самураїв часів їх утворення, а також тут ми можемо бачити аналіз проблеми спадщини самураїв в сьогоденні. Крім звичайних, загальновідомих фактів Спеваковській розглядає і детально пояснює особливості самурайської ідеології, систему військової підготовки, обрядову специфіку тощо. Ця робота є для нас цікавою, оскільки описує історію виникнення, формування, розквіту та розробки військового стану Японії – самурайства.

Наступними ґрунтовними роботи є праці Гвоздьова С. «Самураї. Шлях меча»¹¹ та А. Маслова «Шлях воїна. Секрети бойових мистецтв Японії»¹². Праця Гвоздьова важлива для дослідження, адже в ній йдеться про самураїв – легендарних лицарів середньовічної Японії, охоплюючи всі сторони їхнього життя. В ній ми віднаходимо інформацію про єдиноборства самураїв, про життя і смерть цих гордих воїнів. Книга написана за японськими джерелами і в ній проводиться аналіз і синтез техніки фехтування. Певну увагу також приділяє дослідження А. Маслова з якого ми дізнаємося, що з переплетення місцевої

---

9 Асатаро Мияморы. Подвиги самураев. Центрполиграф, 2018. 288 с.

10 Спеваковский А. Б. Самураи – военное сословие Японии. М., Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1981. 168 с.

11 Гвоздѣв С. А. Самураи. Путь меча. Минск: “Современное слово”, 2001. 374 с.

12 Маслов А. А. Путь воина. Секреты боевых искусств Японии. Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. 432 с.

бойової традиції і китайського ушу, самурайського кодексу честі «Бушідо» і таємних народних методів бою народився унікальний світ бойових мистецтв Японії. У книзі зібрані цінні матеріали про військову практику самураїв, методи тренування в дзюдо і айкідо, карате, мистецтві бою на мечях кендо, системах бою підручними засобами кобудо і таїнствах тренувань гірських ченців Ямабуси. Маслов у цій роботі розповідає про історію японських бойових мистецтв і про ту культуру, яка породила всю військову традицію Японії.

Певну увагу привертає також праця А. Басова «Самурай. Сходження»¹³, вона присвячена одному з найзагадковіших і найпрекрасніших явищ Сходу – тисячолітньої історії лицарів Японії – самураїв. Перед нами у цій праці розкривається трагічний і суперечливий світ найбільших воїнів всіх часів, Шлях Життя і Смерті гордих і безстрашних самураїв, завдяки якому їх ім'я назавжди увійшло в легенду.

Привернула нашу увагу й енциклопедія В. Шпаковського «Самураї: перша повна енциклопедія»¹⁴. У цьому виданні ми отримуємо інформацію про військове мистецтво і традиції самураїв, озброєння та навчання, звичаї і спосіб життя, етикет і кодекс честі.

Що ж стосується японської історіографії, то тут ми користувалися працею Міцуо Куре «Самураї. Ілюстрована історія»¹⁵ – це історія самураїв як провідного суспільного стану середньовічної Японії. Автор, на відміну від переважної більшості європейських і американських дослідників, не лише найуважнішим чином вивчив історію майже тисячолітнього існування самураїв, а й зробив спробу вникнути у витоки їх суспільного лідерства, зрозуміти справжні причини, якими керувалися у своєму житті ці люди, і об'єктивно оцінити праці, які ідеалізують самураїв. У книзі Міцуо Куре зробив чи не найдокладніші та найдетальніші описи самурайських обладунків, зброї, укріплень, тактичних прийомів і звичаїв.

---

13 Басов А. Р., Самурай. Восхождение. Фонд культуры мира, 2004. 304 с.

14 Шпаковский В. О. Самураи. Первая полная энциклопедия. 2016. 656 с.

15 Мицуо Курэ, Самураи. Иллюстрированная история. 2007. 191.

Чимало відомостей про виховання та навчання самураїв ми знаходимо саме у японських джерелах, оскільки самі ж японці захоплюються цим періодом своєї історії. У них описано як ж саме це виховання відбувалось, і що ж до цього спонукало, які методи застосовувалися, і чому саме вони.

Аналіз джерел варто розпочати з «Бушідо. Душа Японії»¹⁶ Інадзо Нітобе, що хотілося б особливо відзначити. Причин для написання цієї праці було декілька, одна з них – це була зустріч з паном де Лавель (бельгійський економіст та соціолог) після якої автор почав аналізувати різні знання, які сформували його розуміння етики та в ході цих досліджень стикнувся з Бушідо. Також однією з причин для написання цієї невеликої книги стали питання, які часто задавала дружина Інадзо Нітобе (вона була американка) – чому і які ідеї вплинули на світогляд японців. У пошуках відповідей на питання Інадзо Нітобе прийшов до висновку, що Бушідо часів середньовічної Японії і його вплив на сучасне життя до цих пір мало вивчена тема. Що ж стосується самого терміну Бушідо, то це неписаний моральний кодекс, якому підпорядковується життя і смерть самурая і корені якого сягають у давні вчення буддизму, шінто і конфуціанства. Він є одним з основних стовпів японської культури. У дослівному перекладі Бушідо означає «шлях воїна». Що до структури праці, вона складається з 17 частин, які розповідають нам про чесноти самураїв, таких як – прямодушність, хоробрість, співчуття, ввічливість, щирість, благородство, відданість та їх становлення. Також один з розділів присвячений темі самурайської освіти, що є важливим аспектом у досліджуваній темі. Отож, можна стверджувати, що ця невелика книга про Бушідо, є своєрідним посланням до Заходу, адже Інадзо Нітобе в причинах саме зазначав, що тут він хоче пояснити та роз'яснити для людей Заходу, що ж таке Бушідо для Японії.

---

16 Інадзо Нітобе (Inazo Nitobe). Бусідо душа японії (BUSHIDO - THE SOUL OF JAPAN). URL: <http://mosbudokan.ru/public/bushido0.html>

Наступним джерелом, яким послуговувались у даній роботі, була праця Міямото Мусасі «Книга Пяти кілець»¹⁷. Це своєрідний філософський трактат і духовний заповіт, написаний у XVII ст. самураєм Міямото Мусасі. Причинами написання цього трактату стало бажання Мусасі показати на прикладі мистецтво меча таким чином, щоб кожен знаходив в його писаннях те, що йому потрібно. Поради Мусасі стосуються не лише військової стратегії, але і інших професій, в яких важливо планування і тактичний розрахунок. Що ж стосується структури то трактат складається з п'яти частин: Книги Землі, Книги Води, Книги Вогню, Книги Вітру та Книги Пустоти. Якщо розібрати кожную частину, то дізнаємося з Книги Землі розповідь про «Шлях воїна», вона містить необхідні визначення, а також є введнням у загальні положення; Книга Води містить ж саме інформацію про бойову школу Мусасі, опис поглядів і прийомів, які він досліджував і вивчав; Книга Вогню описує ж спроби знайти потрібний момент і домінувати над противником в бою; Книга Вітру розповідає про опис різних сучасних автору стилів і шкіл бою; Книга Порожнечі є коротким вступом в «Шлях воїна» - філософію життя Мусасі. Тому ця книга є надзвичайно корисна нам, адже з неї ми дізнаємося про мистецтво Стратегії. У ній описані різноманітні школи володіння мечем, вказано, яким видом зброї, де і коли користуватися, а також йдеться про те, чим саае самурай відрізняється від звичайної людини, що є надзвичайно важливим у нашій темі.

Не менш важливим джерелом досліджування цієї теми є «Кодекс Бушідо. Хагакуре. Приховане в листі»¹⁸ Ямамото Цунетомо, написане у період з 1709 по 1716 р. Тексти, що увійшли в цю книгу, написані представниками стану воїнів, і адресовані також воїнам. Тут самураї розповідають про ідеали своєї спільноти, але переслідують вони при цьому і цілком реальну мету - забезпечити стабільність і подальше існування клану. Тому причинами написання було бажання передати різні настанови старших молоді. Вони були написані не для

---

17 Міямото Мусасі. Книга п'яти кілець. Арій. Переклад Ігор Андрущенко. Київ, 2014. 128 с.

18 Цунетомо Я. Хагакуре, або Заховане в листі. Відомий трактат про кодекс честі самурая. Центр учбової літератури, 2024. 132 с.

того, щоб приємно проводити час за їх читанням, а перш за все – щоб ними користуватися. Що ж стосується структури, то вона складається з 11 книг: I - збори висловів майстра Хагакуре; II - збори висловів майстра Хагакуре; III - вислови і діяння Набесіма Наосіге, Набесіма Кацусіге, Набесіма Міцусіге і Набесіма Цунасіге; IV по IX - традиції клану Набесіма, вислови і дії його прославлених самураїв; X - життя самураїв інших провінцій; XI - доповнення до попередніх Книгам; останнє слово - довільна вечірня розмова. Отож, «Хагакуре» - найбільш авторитетний трактат, присвячений Бушідо - кодексу честі самурая. Для дослідження «Хагакуре» є важливим джерелом, адже з неї ми дізнаємось про бойову доблесть, військовий обов'язок, сумління, відповідальності, співчуття, терпимості, прагненні до самовдосконалення в духовній і професійній сферах.

Також при дослідженні користувалися джерелами з праці «Самурайські хроніки. Ода Нобунага»¹⁹ зібраних українським дослідником О. Коваленком. Причинами для написання послужила не аби яка захопленість постаттю Оди Набунаги, та хотіння розкрити усі аспекти його життя; зміцнити відносини між українськими та японськими студіями у подальшій співпраці, адже ця праця була колективною. На основі широкого спектру японських джерел і літератури автор розглядає життєвий шлях цього полководця та процес об'єднання ним роздробленої японської держави. Що ж стосується структури, то праця складається з передмови, та двох частин: перша – статті про Оду Набунагу, друга – з хронік. Також представленні різні примітки та додатки до джерела. Для дослідження користувалися саме такими джерелами як: з першої частини – статтями, в яких пояснюються причини децентралізації японської держави у XV–XVI ст., ситуація в провінції Оварі напередодні появи Нобунаги, процес об'єднання Японії в 1550–1582 рр., а також досягнення Оди у військово-політичній та соціально-економічній сферах; з другої ж частини використовували японські записи перекладені на українську, а саме «Записи

---

19 Коваленко О. О. Ода Нобунага в японській антихристиянській літературі на прикладі "Записів про розквіт і падіння Храму південних варварів". *Східний світ*. 2009. № 2. С. 15.

про князя Нобунагу», «Записи про Кійоську війну», «Записи про розквіт і падіння храму південних варварів» та «Записи про похорон Його високості Сбкена». У праці Ода Нобунага постає перед нами як видатний військовий діяч, що піднісся із низів і досягнув вершин влади завдяки своїм військовим та політичним талантам у один із найскладніших періодів історії країни «період Сенхоку». Нобунага заклав основи Японії, яку ми знаємо і сьогодні та вважається одним із «об'єднувачів держави». Саме йому вдалось перемогти у багатьох кривавих битвах та політичних перипетіях могутні регіональні клани та з'єднати під своєю владою Але справді важливим для нас також є те, що книга широко показує культурне життя, традиції та звичаї японців навіть до особливостей улюблених ігор та змагань самураїв. Читаючи книгу ми бачимо його повсякденність та велич діянь, тому «Самурайські хроніки. Ода Нобунага» є унікальною і неповторною працею.

Методи дослідження. Для досягнення мети та поставлених завдань нами було використано методи загальнонаукових принципів та методи історичного аналізу.

З метою об'єктивного осмислення теми застосовувались метод історіографічного та джерельного аналізу, описовий метод пізнання, логічний аналіз і класифікація джерел, пов'язаних з освітою, вихованням та становленням самураїв. Особливо ці методи актуальні при розгляді кодексів, документів, записок. За допомогою аналізу та синтезу на основі історіографії та джерел нами було сформовано загальне уявлення про виховання та навчання самураїв у різних частинах світу. Також важливу роль відіграв хронологічний підхід до питань, в основі якого полягає послідовність в часі становлення, розвитку виховання та освіти. Метод теоретичного узагальнення для формулювання та обґрунтування висновків за результатами проведеної науково-аналітичної роботи.

Також потрібно звернути увагу на розділ під номером чотири «Методика використання магістерського дослідження у шкільному курсі історії», який вимагав особливих методів, аби ефективно інтегрувати матеріали дослідження

у шкільний курс. Були застосовані такі методи як: проектні, аналізу, інтерактивні, візуальні, метод проблемного викладання та порівняння історичних джерел.

Усі вищезазначені методи були використанні для з'ясування конкретних завдань, об'єкту та предмету дослідження, що дозволило отримати теоретичні результати й знайти вирішення поставлених завдань та мети.

Отож, такий аспект як виховання і навчання самурая, розглянутий в історіографії і джерелах досить широко та ґрунтовно. Автори здебільшого поділяються на дві категорії: ті, що писали про духовну і моральну сторону самураїв, та ті хто зупинялися більше на розповіді про бойові навички та мистецтво ведення бою. Джерела до теми представленні різними кодексами та трактатами. Усі ці автори намагалися передати нащадкам та розповісти про деталі виховання та навчання такого шанованого стану в японському суспільстві як самураї. Що ж стосується історіографії, то розкриття питання про навчання і виховання самураїв найкраще можна простежити саме у зарубіжній історіографії, менше – у російській та перекладній японській. Що ж до української історіографії, то тут науковці лише розпочинають вивчати історію Японії, тому праць, які б можна було використати у дослідженні даної теми є обмаль.

Отож, аналіз історіографічних і джерельних матеріалів, а також застосовані наукові принципи та методи підтверджують, що авторка мала можливість досягнути поставленої мети та виконати основні завдання дослідження, що відображено у зроблених висновках і узагальненнях.

РОЗДІЛ 2.

ВИХОВАННЯ ТА НАВЧАННЯ ДІТЕЙ У САМУРАЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Коріння та генезис стану самураїв в середньовічній Японії

Для початку варто було б розпочати роботу з розповіді про те, звідки ж саме походять, та коли утворився такий прошарок суспільства - як самураї.

У різних джерелах та історіографії ми знаходимо не однакові відомості стосовно цього питання. Наприклад, одні дослідники з Японії вважають, що ініціатором створення самурайських дружин стали аристократичні родини «нефуджіварівського походження»²⁰, котрі в епоху Хейан були позбавлені влади, і тому змушені виїхати на службу у провінцію, де змогли захопити собі землі. У інших же джерелах повідомляється, що самурайство могло сформуватися із простих людей, але ми не дуже схильні до такого твердження. Зовсім інакше бачення цієї проблеми постає у західних джерелах, де як повідомляє В. Рубель, основною точкою зору є концепція Дж. Сенсома. Він вважає, що після розвалу в Японії державної надільної системи і взагалі занепаду аристократичної системи державності країну захопили розбійники, і тому за обставин, коли влада не мала більше сил, губернатори почали у IX-X ст. формувати на власні кошти збройні загони (для своєї охорони). З цих загонів, як вважав Дж. Сенсом, і пішли надалі самураї.

Також варто зупинитися на етимологічному розгляді походження слова «самурай», і в цьому нам допоможуть твердження В. Рубеля. Він зазначав, що

---

20 Рубель В.А. Коріння й генезис стану bushi (самураїв) в середньовічній Японії. *Східний світ*. 1996. № 2. С. 2.

слово «samurai » (служивий) походить від давньояпонського слова «samurau» (служити, охороняти), і саме так спочатку називали озброєних слуг, котрі супроводжували пана в дорозі. Однак разом з тим В. Рубель подає розрахунки, що «...кожна родина мала 100 слуг (що є перебільшенням), навіть тоді загальна їхня кількість становила б трохи більше 100 тисяч»²¹, звідси можна зробити висновок, що це твердження є не до кінця правильним, оскільки слуг було досить багато і відповідно не всі вони були самураями.

З інших японських джерел ми дізнаємося, що були ще більш могутніші джерела формування самурайського стану. Одним з них є сформовані державою загони «gyoshi» (так їх називає В. Рубель), котрі представляли собою привілейованих військових поселенців, що за користування землею несли військову службу і не платили податків. Дослідник вважає, що саме від них пішла значна частина саме воєнізованих самураїв, які мали досвід військової служби. Однак не всі «gyoshi» ставали самураями, оскільки статус «самурай» давав не лише привілеї, а й тягнув за собою додаткові обов'язки такі, як вірність, служіння пану тощо.

Отож, з усього вищезазначеного можна зробити висновок, що остаточної теорії про виникнення самурайства немає, а є лише припущення, що воно відбулося у Японії протягом IX-X ст., і є наслідком збігу різних військово-політичних та соціально економічних причин.

2.2. Етично-моральні аспекти виховання дітей

Бойові мистецтва самураїв являли собою завжди щось більше, ніж просто набір практичних бойових методів. Для них це «шляхи» або дисципліни морального розвитку, призначені для формування зрілої, врівноваженої та різнобічної особистості людини, яка живе у світі з собою та у гармонії зі своїм соціальним та природним оточенням.

Основна проблема із якою нам доведеться зіткнутися в цьому розділі полягає в тому, що з одного боку необхідно буде з достатньою точністю

---

²¹ Там само. С. 4.

визначити зміст етичної системи, прийнятої самураями Японії; з іншого боку, потрібно буде з'ясувати, чи вдалося воїнам дотримуватися її стандартам - якими б вони не були. Інакше кажучи, нам потрібно буде встановити, чи правда, що самураї мали високі моральні якості, і чи допомогло їм будуючи виконати високі етичні вимоги.

Якщо ж говорити про етично-моральну систему виховання, звідки вона бере свої початки, та які основні принципи, то тут варто зупинитися на аналізі Бушідо - неписаного кодексу поведінки самурая у феодальному суспільстві, який являв собою систему поглядів, норм і оцінок, що відповідали за створення та зміцнення певних моральних якостей та відносин у самураїв.

Як зазначає Інадзо Нітобе, Бушідо ніколи *«не був результатом праці однієї людини, не був описом життєвого шляху конкретного воїна. Бушідо склався в результаті досвіду та ідей безлічі поколінь воїнів»*²². Тому варто згадати за основні джерела з яких воно формувалося, тобто звідки могли запозичити частину принципів, які існували у японському суспільстві. Ми зупинимось на декількох: дзен-буддизм, шінтоїзм, вчення Конфуція та Мен-Цзи.

Найважливішими доктринами, які бушідо почерпнуло з дзен-буддизму - є віра в карму та розуміння її невідворотності, самовладання у будь-якій небезпеці, тлінність життя і усвідомлення неминучості смерті; поряд із бушідо тут стояла також медитація дзен, яка була здатна виробляти у самураїв впевненість та холонокровність перед ворогом та лицем смерті.

Особливий вплив на Бушідо справив також шінто, за яким в свою чергу передбачалась відданість сюзерену, шанування предків, синівське благочестя, що в свою чергу було необхідно для покірності та запобігання виникненню в самураях зарозумілості; тут відсутнє поняття «гріха», проповідується вроджена досконалість і чистота людської душі. З шінто також пов'язане поклоніння

---

22 Інадзо Нітобе (Inazo Nitobe). Бусідо – душа японії (BUSHIDO – THE SOUL OF JAPAN). С. 3.

силам природи, любові до країни, що виявилось в особливому шануванні імператорської сім'ї, від божественного початку якої, як вважається, відбулися усі японці.

Великий вплив на Бушідо мало і вчення давньокитайського філософа Конфуція та китайського філософа - Мен-Цзи. Із конфуціанства ідеологія самураїв перш за все взяла вимоги про вірність своєму обов'язку, особливо до пана, а також вимоги, що стосувалися морального вдосконалення особистості. Конфуціанство сприяло виникненню в середовищі самураїв та в їхній ідеології презирства до продуктивної праці, зокрема до праці селян. Доброзичливий і мудрий характер конфуціанських доктрин чудово підходив для них, а аристократичний і консервативний відтінок цього вчення відповідав вимогам, що висуваються до управління державою військовим станом. Майже те саме лягло і в основу вчення Мен-Цзи, оскільки воно базувалося ж на тезі про початкову доброту людської природи. Його ідеї були настільки передовими для свого часу, що вважалися небезпечними суспільному устрою, тому досить довгий час були заборонені. Проте, вони все ж таки знайшли свій відгук у серцях самураїв, і саме тому на трактатах Конфуція та Мен-Цзи виховувалась молодь, а викладене в них сприймалося самураями, як непорушні «літери закону»²³.

Таким чином, ми бачило, що бушідо утворилося не з пустого місця, а воно поступово удосконалювалося, беручи за основу принципи і методики виховання з різних вчень та філософів, і таким чином формувалися основні принципи самурайської етики. На нього вплинуло кілька незалежних джерел, які пізніше асимілювалися у прості та доступній для самураїв концепції. Тому бушідо це своєрідна методика для розуміння мудрості, яка за словами Інадзо Нітобе «ніколи не існувала ні в усному, ні письмовому викладі. Історія

---

23 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. 132 p.

зберегла лише окремі цитати з нього.... Проте, цей негласний і неписаний кодекс мав силу справжнього закону, що зберігався в серці кожного воїна.»²⁴

Якщо ж говорити уже про самі етичні та моральні принципи виховання самураїв, які склалися в XIV-XVIII ст., то слід виділити: вірність пану, хоробрість, відвагу, чесність та прямоту, простоту та помірність, зневагу до грошей та особистої вигоди тощо.

Спочатку зупинимося на головних принципах бушідо, і основним з них є вірність або відданість сюзерену, з яким самурай перебував у відношенні заступництва і служіння. Японське поняття відданості ґрунтується на конфуціанському вченні, в якому шанування батьків є найпершою із заповідей, пізніше воно поширюється по відношення до пана та до держави. Вірність самурая своєму сюзерену вимагала повного відкидання особистих інтересів, хоча тут не малося на увазі про повну відмову від своїх переконань. Навпаки відданість пану також виражалася у вказівці йому на невірність його рішень, аби не зганьбити ім'я благородного чоловіка. Але при цьому самурай був зобов'язаний виконати наказ у будь-якому випадку, навіть якщо йому не вдалося переконати господаря скасувати несправедливе рішення. Нерідко, протестуючи проти вчинку свого пана, і внаслідок цього, опинившись між боргом відданості та боргом справедливості, самурай робив «сеппуку» (ритуальне самогубство)²⁵. Відмінним від «сеппуку» у моральному кодексі самураїв феодальної епохи було поняття «катакіуті», що являло кровну помсту за образу пана. Інадзо Нітобе з цього приводу наводить слова Конфуція, що *«образу треба загладжувати справедливістю»*²⁶. Тому сенсом життя самурая було саме служіння. Це було його обов'язком честі, виховання та освіта самураїв було побудовано з огляду на це.

---

24 Інадзо Нітобе (Inazo Nitobe). Бусідо – душа японії (BUSHIDO – THE SOUL OF JAPAN). С. 5.

25 Басов А. Р., Самурай. С. 115.

26 Інадзо Нітобе (Inazo Nitobe). Бусідо – душа японії (BUSHIDO – THE SOUL OF JAPAN). С. 28.

Також одними з головних моральних принципів самураїв у середньовіччі були обов'язок та почуття обов'язку, яке позначається словом «*giri*». Спочатку «*giri*» мало більше простий і конкретний сенс як обов'язок перед батьками, керівниками, суспільством в цілому.²⁷ Але з часом цей термін поширився і на обов'язок по відношенню до пана. З огляду на це слово «*giri*» стало пояснювати такі вчинки, як жертвування самураями життям заради феодала, жертвування батьків дітьми і т. д.

Крім вірності і почуття обов'язку самурай повинен був мати таку якість, як мужність. Мужність як якась благородна властивість людської природи взагалі, в конфуціанському формулюванні, включає також поняття «відвага», «сміливість». Також самураю була характерна така риса як хоробрість, яку прищеплювали дітям з дитинства. В Японії розрізняють істину і хибну хоробрість, та зазначали, що *«хоробрість – це робити те, що є справедливим»*²⁸. Бушідо ж визнавало лише істинну хоробрість, засуджуючи хибну, оскільки вважало її нерозумною, безцільною - прирівнювало її до «собачої смерті».

Поряд із вищезазначеними основними принципами самурайська мораль та етика включала ряд другорядних, які справляли не менший вплив на виховання та поведінку самураїв.

Першим таким принципом було вміння володіти та керувати собою та своїми почуттям, який самураї розвивали у собі до найвищого рівня. Як повідомляє Інадзо Нітобе саме душевна рівновага була найбільшим ідеалом бушідо²⁹. Можливо тому цей принцип був найціннішим, та найкращою ілюстрацією його є ритуал харакірі (самогубство), оскільки саме вона вважалося найвищим подвигом і проявом героїзму.

Іншими, не менш важливими, принципами бушідо були – почуття честі, благородства та усвідомлення власної гідності, які також виховували з

27Маслов А. А. Путь воина. Секреты боевых искусств Японии. С. 246.

28 Інадзо Нітобе (Inazo Nitobe). Бусідо – душа японії (BUSHIDO – THE SOUL OF JAPAN). С. 6.

29Там само. С. 14.

дитинства. Найбільше самураї цінували, оберігали та намагалися не спаклюжити своє «добре ім'я», оскільки почуття сорому було найважчим для них. Саме свою честь і славу вони цінували більш за все, навіть за власне життя. Під приводом захисту честі іноді вершилися справи, які з погляду Бушідо не мали жодного виправдання. Наприклад, за будь-яку ненавмисну чи ще гірше, надуману образу, самурай відразу хапався за меч через, що було загублено безліч життів ні в чому невинних людей³⁰. Тому, щоб захист честі не доходив до висот божевілля, Бушідо вимагало від воїнів бути співчутливими та ввічливими.

Також у самурая з дитинства виховували принцип щирості. Брехня або замовчування про правду вважалося у них ознакою боягузтва. Слово самурая мало такий авторитет у феодальному японському суспільстві, що його було достатньо без будь-якого письмового оформлення, яке розцінювалося як недовіра, тому видача письмових розписок вважалася образою у самураїв. Його слово виступало гарантією правдивості, і ніхто ніколи не смів заперечити чи засумніватися у ньому. Щирість у самураїв була настільки висока, що, на відміну від воїнів християнського світу, які могли відступати від заповідей Христа, а потім сповідатися та отримувати індульгенції, поняття «присяга» просто не існувало, оскільки клятві запевнення для самураїв означали б акт недовіри, тобто по суті - образа честі. Очевидно, саме тому чимало вчених вважає, що у японській мові немає слова «брехня»; слово «усо» вживається як заперечення правдивості (макото) або факту (хонто)³¹.

Окрім усіх вищезазначених принципів, у самурайському суспільстві виховували й такі моральні цінності як прихильність, милосердя, вічливість, співчуття тощо. Інадзо Нітобе зазначає, що *«Милосердя – корінь... Співчуття – це насамперед Людина»*. Основою милосердя вважалося співчуття, тому що *«милосердна людина найуважніша до тих, хто страждає і перебуває в нещасті»*. А співчуття у свою чергу *«залежить від справедливості, бо саме*

---

30 Шпаковский В. О. Самураи. Первая полная энциклопедия. С. 352.

31 Спеваковский А. Б. Самураи – военное сословие Японии. С. 143.

почуття справедливості вирішує, коли нам потрібно виявити співчуття, а коли ні»³². Тому співчуття воїна не може бути сліпим поривом душі, воно пов'язане з моментом вчинення правосуддя, з рішенням зберегти або позбавити людини життя. Якби Бушідо не вимагало від самураїв почуття співчуття, то їх привілеї, особливо право вбивства людини з іншого стану, могли б призвести до того, що переважаючою рисою в їх характерах була б пиха. Вічливість ж у самурайському суспільстві завжди цінувалася особливо і поважалася навіть більше, ніж заслуги.

Також варто згадати, що самураїв з дитинства привчали до зневаги та презирства до грошей та до купецтва. Наприклад, як повідомляє Інадзі Нітобе, що самураї *«у разі потреби могли і самі займатися сільським господарством на своїй ділянці для власних потреб, але лавку та абаку вони зневажали»³³*. Тому з цього можна зробити висновок, що все це робилося для того, аби зробити совість самурая невідкупною протягом всього життя.

На перший погляд, багато з принципів бушідо можуть здатися позитивними, наприклад: виховання у самураїв мужності, правдивості, скромності, зневаги до грошей і матеріальних цінностей, почуття власної гідності тощо. Однак не все було так добре, в усіх цих принципах існують і негативні сторони, оскільки самурай служив лише панівному класу, які знаходилися в полі зору законів самурайської моралі. Наприклад, неоднозначним було виховання прихильності у самураїв, оскільки вони звикли до жорстокості і були далекі від милосердя, почуття жалю та симпатії до людей. Відданість своєму пану мала у них також переважне значення, однак і воно було не безкорисливим. Самураї хоробро билися на полі бою, але й не забували вимагати нагороду за свою військову службу.

Варто зупинитися й на тому, що головною метою навчання самурая було виховання відповідного характеру. При цьому виключалися такі якості, як

---

32 Інадзо Нітобе (Inazo Nitobe). Бусідо – душа японії (BUSHIDO – THE SOUL OF JAPAN). С. 7.

33 Там само. С. 8.

розсудливість та бажання полемізувати. Проте грубе невігластво теж не дозволялося, тому звернемо увагу на науки і мистецтва, які допомагали самураям виробити в собі моральні засади. Бо самурай був представником вищого стану і етика у його освіті вважалася надзвичайно важливою. Володіння розвиненим розумом цінувалося, але поняття «ті» (chi) - «розважливість» передбачало передусім мудрість, а не пристосування та прийняття існуючих порядків. Наріжним каменем, який лежав в основі бушідо, були: «ти» (мудрість), «дзін» (співчуття) і «ю» (хоробрість)³⁴.

Самурай повинен був знати, що *«не переконання роблять із людини людину, а людина – переконання»*³⁵. Тому за допомогою філософії та літератури він долучався до мудрості, але не можна сказати, що приділяв цьому багато часу. Література не була частиною обов'язкового навчання, нею займалися у вільний час, а філософії вдавалися лише як до додатковому засобу виховання характеру, оскільки вона не вирішує поточних військових чи суспільних проблем.

Важливу роль у навчанні самураїв відігравали й мистецтва, які не були безпосередньо пов'язані з військовою справою, а навпаки розвивали етичні та моральні засади, наприклад: каліграфія, етика, вірш та історія. З перелічених мистецтв, Інадзо Нітобе особливо виокремлював – каліграфію, оскільки у Японії вміння красиво писати зведено у ранг мистецтва. Японські письмові знаки – ієрогліфи - по суті є мініатюрними малюнками, тому мають не лише художню цінність, а й відбивають внутрішній світ людини.

Також Інадзо Нітобе повідомляє, що істотним недоліком у навчанні самураю була відсутність арифметики. Це пояснювалося тим, що в ній не було необхідності, оскільки за часів феодальних війн складні розрахунки просто не були потрібні. Шляхетний воїн не потребує багатства, як ми знаємо тому, що

---

34 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. С. 315.

35 Інадзо Нітобе (Inazo Nitobe). Бусідо – душа японії (BUSHIDO – THE SOUL OF JAPAN). С. 15.

не боїться бідності -«...*ти воїн – значить, бідний; Дарувати тобі – добра справа: ти Живеш серед мерців; твої угіддя - Поля битв*»³⁶.

Самураї приділяли увагу розвитку логіки, вони це робили за допомогою читання філософських трактатів та бесід. Їх мало займали абстрактні побудови та висновки, оскільки головною метою навчання, як згадувалося, було виховання духу.

Таким чином, можна зробити висновок, що вихованню і навчанню дітей приділялась неабияка увага. Спочатку відбувалось виховання за основами морального кодексу Бушідо. Також самураї вивчали лише ті науки та мистецтва, які можна застосувати на практиці в житті, і які допомагали їм краще пізнати і зрозуміти етичні і моральні закони Бушідо.

2.3. Виховання та навчання хлопчиків військової справи

Якщо ж говорити уже про саме виховання у самурайському суспільстві, то особлива увага приділялася підростаючому поколінню. Вчителі та батьки прагнули виробити у дитини такі особливості, які допомогли б їй бездоганно володіти військовим мистецтвом і водночас жити за моральними принципами.

Особливу увагу приділяли вихованню хлопчиків, тому з самого дитинства він був оточений винятковою турботою, оскільки був продовжувачем роду, спадкоємцем будинку, всього майна сім'ї та імені. Із різних джерел ми дізнаємося, що уже із самого дитинства сину воїна давали один чи два маленьких дерев'яних мечів (за Спеваковським «*їх кількість залежала від рангу батька*»³⁷), з якими дитина проводила своє дозвілля та вчилася ними користуватися. Також хлопчиків намагалися виховувати сміливими та безстрашними, розвивали в них такі якості, за яких воїн міг пожертвувати собою заради життя іншої людини (особливо пана). Як повідомляє Спеваковський, то такий характер розвивався читанням оповідань та історій про хоробрість і войовничість легендарних героїв, знаменитих воєначальників і самураїв, переглядом театральних уявлень тощо.

---

36 Там само. С. 16.

37 Спеваковский А. Б. Самураи – военное сословие Японии. С. 76.

Навчання в сім'ї було таким собі фундаментом у справі виховання молоді стану самураїв, які формували ідеал воїна, заснований на міфічних оповідях, буддійській байдужості до смерті, конфуціанському культі синівської шанобливості і суто японської основи - вірності своєму феодалу. Тому від самурайського юнацтва вимагали систематично тренуватися, щоб опанувати військове мистецтво, бути всебічно підготовленим для користування зброєю (фізично сильним та спритним). У 15 років виховання молодого самурая вважалося закінченим³⁸.

Коли ж діти підростали уже до юнацьких літ, то від них вимагалось навчання бойовим військовим мистецтвам самураїв, тому далі ми детальніше зупинимось саме на цьому. Для початку варто розпочати із тих, які ґрунтувалися на особливих методах систематичного використання конкретного виду зброї. Сама ж спеціалізація носила поняття «будзюцу», де слово дзюцу, яке можна перекласти як «метод», «мистецтво» або «техніка»³⁹, і слова, «будо», яке означало «воєнний шлях», ідеальний образ життя, котрий повинен вести самурай, що володіє технікою будзюцу. Дуже часто спеціалізація бойового мистецтва отримує свою назву за видом зброї, яка використовується в його практиці, але також могла ідентифікуватися за своїм особливим функціональним способом використання зброї, що дозволяє досягти переваги над противником. Прикладом такої системи ідентифікації може бути «кендзюцу», тобто мистецтво («дзюцу») володіння мечем («кен»).

Бойові мистецтва самураїв поділялися на озброєні та незброєні спеціалізації. До озброєних бойових спеціалізацій, яким навчали хлопчиків відносили мистецтво стрілянини з лука, мистецтво фехтування на списах, мистецтво фехтування на мечах, мистецтво військової верхової їзди, мистецтво плавання в обладунках. Якщо ж говорити уже про другорядні спеціалізації

---

38 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. С. 3.

39 Богданович Т. А. Очерки из прошлого и настоящего Японии. С. 210.

бойових мистецтв, то сюди входять – мистецтво бойового віяла, мистецтво володіння палицею та мистецтво дзїтте.

Мистецтво стрілянини з лука вважалося одним із благородних занять, тому лучники, які мали високий рівень досконалості у цьому, займали привілейоване становище серед представників різних родів військ (див.додаток А). Лук був «головною зброєю японських воїнів»⁴⁰. Відоме під загальною назвою «саге» (досягнення в стрільбі з лука) або більш конкретним «кюдзюцу» (мистецтво або техніка поводження з луком), це було мистецтво, що повністю сформувалося, зі складною практикою і методикою, а також теорією, що пов'язує його безпосередньо з народженням японської нації. Серед популярних різновидів стрільби з лука «були стрілянина по трьох мішенях (ябусаме), стрілянина по бамбуковому капелюсі (касагаке), стрілянина по собаках (інуоумоно), полювання на собак (інуої), полювання на птахів (оїторигарі) та велике полювання і т. д.»⁴¹. Навчали самураїв і того, що під час пострілу він повинен був володіти собою, тобто зберігати рівновагу та спокій, концентрувати увагу на диханні за допомогою медитації, аби вистріл був точним.

Мистецтво фехтування на списах – використовувалося як для бойового призначення, так і для проведення офіційних церемоній, а також їх носили з собою воїни, що супроводжували провінційних правителів у їх подорожах. За формою і характеристиками справжньому японському спису (зазвичай відоме як «ярі»⁴² (див.додаток Б) була характерна висока якість загартування, легкість і простота в обігу. Майстри кували для самураїв ці списи з великою відповідальністю, наконечники копій виготовлялися з високоякісної сталі та були захищені спеціальними піхвами (три основні групи: прямі наконечники, вигнуті наконечники та наконечники складної форми), а древко («накае») цього

---

40 Ratti O., Westbrook A. Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan. 68 p.

41 Маслов А. А. Путь воина. Секреты боевых искусств Японии. С. 170.

42 Спезаковский А. Б. Самураи – военное сословие Японии. С. 74.

списа могло мати майже будь-яку можливу вагу та довжину (його виготовляли з кращих сортів деревини) (див.додаток В) .

Що ж стосується мистецтва фехтування на мечах («кендзюцу»⁴³), то йому приділялася найбільша увага, оскільки меч надавав дивний магічний вплив на членів усіх станів, але для самурая він символізував початок його життя воїна. Цьому мистецтву навчалися усі воїни незалежно від рангу, проте найбільш високопоставлені шукали для себе найкращих вчителів та весь час удосконалювали у собі методи фехтування. Якщо ж говорити про самі мечі, то головним у японському суспільстві була – «катана» (див.додаток Г), яка мала кілька варіацій. Зазвичай коли самураї проходили навчання, то вони носили два меча: довгий (власне «катана») і короткий («вакідзасі»). Як зазначав Мусасі *«велике та мале йдуть разом»*⁴⁴ , тобто, що для перемоги треба використовувати обидва меча, а не надавати якомусь одному більшої переваги (див.додаток Д).

Також важливим видом спеціалізації будзюцу є мистецтво військової верхової їзди. Це мистецтво називалося «дзобадзюцу», якщо йшлося про керування конем на суші, і «суйєідзюцу», або «суйбадзюцу», якщо кінь знаходився у воді⁴⁵. Це мистецтво справило великий вплив і на будзюцу, оскільки воно взаємодіяло із усіма іншими бойовими мистецтвами. Стрілянина з лука, фехтування на списах, фехтування на мечах і технічні прийоми неозброєних спеціалізацій – всі вони відчували її прямий вплив як з погляду вершника, що бореться з іншим кінним воїном, так і з вершника, що бореться з піхотинцями.

Історично самураї завжди приділяли велику увагу морській обороні, звідки й зародилося мистецтво плавання в обладунках. Це могло бути спричинене тим, що Японія є острівною державою і уміння плавати потрібне

---

43 Ratti O., Westbrook A. Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan. 76 p.

44 Міямото Мусасі, Книга п'яти кілець. С. 10.

45 Ratti O., Westbrook A. Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan. 83 p.

було для кращої оборони країни. Тому у феодальний період існувала велика кількість шкіл, що спеціалізувалися на навчанні самурая різним стилям військового плавання. Усі ці школи навчали в основному техніці плавання у важких обладунках («катцу-годен-оёги»⁴⁶).

Якщо говорити про мистецтва бойового віяла, то його розвиток походить із далекого минулого та вібрав у себе чимало релігійних функцій, однак нас цікавить саме використання віяла як смертельної зброї. Із джерел ми дізнаємося, що тільки в Японії віяло використовувалося як предмет бойового спорядження, і в доктрині будзюцу часто згадуються віяла різних типів, які служили як ефективна зброя не тільки самураям, а й членам усіх інших класів японського товариства. Тому військовий стан Японії вже добре знав і використовував бойове віяло – «гумбай»⁴⁷, яке було жорстким та округлої форми (див.додаток Е). Можна припустити, що через свою жорстку конструкцію він міг використовуватися ще як щит проти раптової атаки. Найсмертоноснішими за джерелами було віяло – «гунсен», яке носили самураї в обладунках, і залізне віяло («тецу-сен» або «тесен»), що носився з повсякденним вбранням.

Що ж стосується мистецтва володіння палицею – то воно також є досить старовинним і благородним, оскільки ціпки навіть були допущені на територію імператорського палацового комплексу у формі дерев'яної палиці («кирикобу»), яку мали при собі палацові стражники (див.додаток З). Вони могли бути різними за довжиною і формою, від стандартної до довгої жердини або держака списа. У самому ж військовому оточені Японії палиця і схожі дерев'яні предмети використовувалися в основному для навчання самураїв технічним прийомам в школах будзюцу, які у реальному бою проводилися з використанням смертельного сталевого леза.

Мистецтво «дзітте» або «дзітедзюцу» – зазвичай слугувало як оборонна спеціалізація, її використовували японські поліцейські у феодальну епоху

---

46 Маслов А. А. Путь воина. Секреты боевых искусств Японии. С. 186

47Ratti O., Westbrook A. Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan. 88 p.

(див. додаток І). Саме ж дзітте (дзутта) являло собою зброю, яка складалася з залізного або сталевого прута, довгої рукоятки і характерного прямокутного гака, що відходить від прута в тій точці, де він з'єднується з рукояткою⁴⁸. Прийоми, які самурай виконував за допомогою дзітте, варіювалися від відспритних відбитків атаки меча до вкрай ефективних ударів, спрямованих в будь-яку незахищену точку на тілі противника.

Щодо озброєних спеціалізацій, то прямі згадки, що містяться в архівах шкіл будзюцу, і непрямі згадки в хроніках Стародавньої Японії вказують на те, що японці протягом свого довгого феодального життя розробили і використовували велику кількість методів єдиноборств без зброї, багато з яких стали важливими для бойової підготовки самураїв. За визначенням, метод незброєного єдиноборства є оригінальною, добре систематизованою системою використання людського тіла в бою для досягнення тих самих стратегічних цілей, які стають доступними за рахунок застосування зброї. Також варто зазначити, що обидва методи – озброєний і незброєний - співіснували разом із самого початку бойової історії, доповнюючи або замінюючи один одного залежно від вимог місця, часу та обставин⁴⁹.

Головна зброя у цьому мистецтві – саме тіло бійця: належним чином натреноване, енергійне і сильне, воно стає небезпечним бойовим інструментом. Від самурая тут вимагається дотримуватися певних загальних принципів, що дозволяють досягти переваги над супротивником або уникнути насильницького придушення. Принципи цього мистецтва визначають конкретні способи використання людського тіла для кидка противника на землю, його утримання або удушення, викручування суглобів або завдання ударів, так само як і шляхи застосування тіла для оборони, щоб не стати мішенню атаки іншої людини.

---

48 Синицын А. Ю. Самураи: рыцари Страны восходящего солнца. История, традиции, оружие. С. 233.

49 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. С. 6.

Відтак, з усього вищезазначеного можна зробити висновок, що військове виховання у самурайському суспільстві займало найвище значення, та йому приділялася найбільша увага. Тому усе військове навчання було спрямоване на те, аби виростити справжнього відданого та сильного воїна, який зможе використовувати будь-яку зброю, буде холоднокривним і витривалим воїном для ведення різних міжособистісних воєн.

2.4. Виховання дівчат у самурайських сім'ях

Слово «самурай» – чисто чоловічий термін, проте самурайський соціальний стан у Японії включав також жінок, які були навчені боям на мечех і бойовій тактиці. Жінок-воїнів називали «*Онна Бугейся*» і вони воювали разом з чоловіками.⁵⁰

Самурайських жінок, як і їхніх батьків, братів і чоловіків, вчили абсолютної відданості своєму безпосередньому господареві в клановій ієрархії, і так само, як і чоловіки, вони були зобов'язані беззаперечно виконувати всі дані їм доручення, навіть ті, які мали на увазі використання зброї.

Виховували дівчаток з самого малечку так, щоб відповідно до морального кодексу самурая, супутниця життя самурая повинна бути рівною йому. Вона повинна бути зі своїм чоловіком фізично і морально взірцем вірності, терпіння і відповідальності. Тому з раннього дитинства дочок самураїв змушували виробляти у собі витримку і стійкість духу, навчали володіти зброєю – особливо мистецтву «нагіната»⁵¹, щоб у разі небезпеки захистити свою честь та гідність (див.додаток К). Але навчання жінок-самураїв володіння зброєю переслідувало ще одну мету - вони могли застосовувати ці навички під час війни. Однак все ж таки згідно з Бушідо вміння захистити себе для жінки самурая вважалося більш важливим. Жінки-самураї, які не мали свого пана, були змушені бути самі собі охоронцями. Зі зброєю в руках жінка-самурай захищала свою недоторканність так само відважно, як її чоловік боровся за

---

50 Воробйов М. В. Японія в 3–7 ст.: *Етнос, суспільство, культура і навколишній світ*. Київ, 1980. С. 84;

свого пана. Крім того, вміння володіти зброєю жінці-самураї було надзвичайно важливим для виховання необхідних якостей характеру в дітей.

Фехтування та інші аналогічні вправи зі зброєю, вміння володіти якою все ж таки рідко знаходило практичне застосування у жінок-самураїв, вважалися корисними при їхньому малорухливому способі життя. У день досягнення дівчиною-самураєм повноліття (у 12 років) їй згідно з ритуалом вручався жіночий ніж «*кайкен*»⁵², який виходячи з ситуації міг спрямовуватися нею в тіло противника чи себе. Якщо ж самурайській жінці потрібно було вчинити церемоніальне самогубство, вона використовувала цей ж самий кинджал. При цьому жінка не розпорювала свій живіт, подібно до воїнів-чоловіків, а перерізала собі горло.

Будучи такими ж рішучими і жорстокими, як і чоловіки самураї, самурайські жінки при необхідності брали на себе обов'язок помсти, яка відповідно до японської інтерпретації конфуціанської доктрини вважалася єдиною можливою реакцією на образу чи вбивство пана. Навіть протягом тривалого застійного періоду Токугава жінки суворо дотримувалися принципу (іноді навіть більше, ніж їхні чоловіки) безумовної відданості клану, тобто «удзи-но-оса».

Також вони мали бути майстринями у багатьох витончених мистецтвах. Наприклад, у музиці, танцях, у віршуванні. Мистецтво танцю вивчалася (йдеться про дівчат-самураїв), щоб навчитися витонченості жіночих рухів та переміщень. Вміння грати на музичних інструментах та спів були необхідні, щоб допомогти відпочити та розслабитися втомленим після служби батькам та чоловікам.

Однак варто зазначити, що існували й обмеження у виборі професії для дівчаток. Їх не відпускали на навчання вищих наук або вибору професії. Вони повинні були займатися справами вдома, тому мистецтво господарювання

---

52 Інадзо Нітобе (Inazo Nitobe). Бусідо – душа Японії (BUSHIDO – THE SOUL OF JAPAN). С. 39.

вимагало від жінок-самураїв його ретельного вивчення. Можна сказати, що ідеальний характер жінки-самурая мав поєднувати у собі бойовий дух із миролюбством. Але основним полем її діяльності все ж таки вважався будинок, який не слід залишати надовго, і всі думи присвячувати тільки сімейному осередку. Честю і обов'язком жінки вважалося самозабутнє служіння своєму чоловікові.

Цілі старанного служіння жінки-самурая на благо свого чоловіка, будинку і, взагалі, всієї родини настільки ж благородні, як служба чоловіка-самурая своєму пану та країні. В утриманні будинку від жінки була потрібна аналогічно чоловікові самураю вся її самовідданість, без якої в принципі неможливо досягти жодної мети в житті. І це не можна вважати рабством у чоловіка, оскільки він вважався сюзереном, якому вона служить. Тому по суті це була її допомога у його службі, яку так і називали «найде» - «внутрішня допомога»⁵³. Таким чином, реалізовувалась головна мета самурайського стану - самовіддане служіння: дружина служила чоловікові, чоловік служив пану, який у свою чергу служив небесам.

Важливо зазначити, що не всі самурайські сім'ї дотримувалися цих традицій та норм, і виховання дівчаток могло відрізнятися в залежності від різних факторів.

Відтак, з усього вищезазначеного можна зробити висновок, що військове виховання у самурайському суспільстві займало найвище значення, та йому приділялася найбільша увага. Навчання бойовим мистецтвам проводилося із дитинства, як хлопчиків так і дівчаток вчили основним спеціалізація (озброєним та незброєним), які вони могли б використовувати під час бою. Тому усе військове навчання було спрямоване на те, аби виростити, в першу чергу з хлопчика, справжнього відданого та сильного воїна, який зможе використовувати будь-яку зброю, буде холоднокривним і витривалим воїном. Підґрунтям військового навчання хлопчиків і дівчаток було саме етичне та

---

53 Гвоздєв С. А. Самураи. Путь меча. С. 348.

моральне виховання. Воно пройшло не аби який розвиток та сформувалося в єдину систему, яка має назву – Бушідо. Це збірка етичних та моральних законів, які виховували основні принципи, такі як відданість, мужність, честь і слава, благородство, непідкупність тощо. Однак не всі самураї розуміли значення усіх цих принципів, лише деякі з особливо освічених у повному обсязі змогли розібратися та опанували їх.

РОЗДІЛ 3.

ЕВОЛЮЦІЯ САМУРАЙСЬКОЇ ОСВІТИ

3.1. Школи та інститути для здобування освіти

У середньовічній Японії, освіта була доступна тільки елітному класу, до якого належали і самураї. Освіта самураїв зазвичай передавалася з покоління в покоління в межах родини, але з часом з'явилися також інші місця здобуття освіти.

За даними різних джерел та літератури, в яких згадуються конкретні технічні прийоми, стилі та методи їх використання в бою, можна зробити висновок, що існували спеціальні центри із систематичної підготовки воїнів. Як зазначають А. Вестбрук , О. Ратті «ці центри зазвичай згадуються як *«школи бойових мистецтв» (будзюцу рю)*»⁵⁴. В цих школах *рю* навчали учнів стратегіям використання певної зброї, стилю відповідно до єдиної концепції.

Період першого етапу правління сьогунів з клану Токугави, який тривав з XVII – по першу половину XVIII століття, створював благодатний ґрунт для винаходу, тестування та подальшого вдосконалення зброї, стилів стратегій та

---

54 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. P. 48.

технічних прийомів рукопашного бою, а також для систематичного навчання цих предметів. Проте, зважаючи на все, у доктрині будуючу домінували шість основних типів рю: перший – оригінальні; другий - вторинні школи; третій - спадкові рю школи; четвертий - неспадкові рю (рю-ха); п'ятий - громадські школи; шостий - приватні школи⁵⁵.

Загальна кількість таких центрів бойової підготовки змінювалась від періоду до періоду, та розташування їх було по усій Японії. Кожен клан мав свої центри військової підготовки. Починаючи від найдрібнішого клану, що мав лише одну головну резиденцію, до найбільшого, що володів декількома, всі вони виділяли в них достатньо місця для стрільбищ і тренувальних залів, де учні могли практикуватися у використанні різних видів зброї, опановуючи бойові навички під керівництвом досвідчених наставників.

В епоху Едо навіть найскромніший військовий клан містив окремого вчителя з кожної бойової спеціалізації. Цей вчитель отримував у своє розпорядження власний тренувальний зал чи приміщення, що він ділив з майстром іншої бойової спеціалізації, *«проводячи заняття через день»*⁵⁶. Заможніші клани могли собі дозволити утримувати відразу кілька вчителів за кожною зі спеціалізацій, причому належати вони могли до різних рю, які проводили заняття у власних будинках або ж приходили додому до воїнів вищих категорій та рангів.

Зазвичай школи рю склалися із вчителя, його помічників та учнів. У школи незалежного типу учні майже завжди приймалися за рекомендацією людей, котрі користувалися довірою вчителя. Іншим ж було прийняття у школи, які були пов'язані із військовими кланами, оскільки учні туди набиралися переважно з того клану, який утримував школу.

Варто зазначити, що учні у самурайському суспільстві поділялися на дві категорії. До першої з них належали ті учні, які не тільки були сповнені

---

55 Лещенко Н. Ф. Япония в эпоху Токугава. С. 143

56 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. P. 49.

рішучості досягти найвищого ступеня майстерності в якійсь бойовій дисципліні, а й самі збиралися стати професійними вчителями. Учні з другої групи просто відвідували заняття, а потім поверталися до своїх домівок, але всі вони тренувалися доти, доки вчитель не визнавав їх рівень майстерності у обраній бойовій спеціалізації задовільним. Після навчання вчитель видавав учням атестати (менке), що підтверджують їх кваліфікацію, завірені печаткою школи. У виняткових випадках деякі наставники видавали особливо обдарованому учневі «повну ліцензію» (мокуроку), де говорилося, що «вчитель навчив свого учня всьому, що він знав»⁵⁷. Також обов'язковою умовою для вступу в школу була клятва «таємності», яку давав кожен учень, віддаючи себе під опіку вчителя.

Що стосується бойового навчання, то програма кожного рю з самого початку включала не тільки практичні аспекти конкретної бойової спеціалізації, такі як стійки і зсуви, які готували так званий ґрунт для проведення ефективних прийомів рукопашного бою відповідно до певних зразків стратегій атаки, контратаки та захисту проти одного чи кількох противників. До програми входили також спеціальні вправи для розвитку таких факторів, як психічний контроль, сила волі, рішучість та повна концентрація на конкретних стратегіях та цілях у точні моменти зіткнення. Однак варто зазначити, що у період Токугава такий всебічний підхід до вивчення будзюцу, судячи зі слів Вестбрук А. і Ратті О., використовувався все рідше, і врешті його майже повністю замінив інший, значною мірою обмежений, але і більш спеціалізований підхід, який, можливо, розвивав меншу кількість бойових якостей у учнів, але при цьому доводив їх до найвищого ступеня ефективності та технічної досконалості⁵⁸.

Також варто зазначити, що головна мета рю була виховувати у бійців-самураїв вузькопрофільні знання у кожному з напрямів будзюцу. Наприклад,

---

57 Turnbull S. The Samurai. A Military History (Japan Library). С. 152.

58 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. P. 51.

почали випускати чудових майстрів списа, яким було не комфортно у поводженні з мечем, і навпаки. Такий вузькоспеціальний підхід вплинув і на різні стилі, методики і стратегії, що існували в кожному з бойових мистецтв⁵⁹.

На думку деяких авторів, проблема вузької спеціалізації бойових рю в період Токугава була основним джерелом того особливого суперництва, яке виявлялося між учнями різних шкіл, що спалахували щоразу, коли вони зустрічалися.

Тому саме у період Едо *«були спроби погасити цей дух нездорового суперництва між бойовими рю»*⁶⁰. Влада ізолювала кожную школу в межах її тренувального табору, щоб тримати всіх її учнів під пильним наглядом, та, крім того, у самих школах практика колись смертоносних бойових мистецтв поступово змінилася у бік підвищення безпеки для всіх послідовників того чи іншого рю. Ті бійці, які створювали або підтримували свою репутацію, вбиваючи в сутичці інших майстрів бойових мистецтв, були змушені відповідати за непокору законам та указам, що забороняють поєдинки, або влаштовувати якнайдалі від зони поширення цих законів. .

Прикладами шкіл-рю для здобування самурайської освіти можуть бути - Школа Нітсуке - була заснована в 1600 році. Вона спеціалізувалась на навчанні бойовим мистецтвам та стрільбі з лука. Для самураїв, які бажали навчатися цим навичкам, Школа Нітсуке була однією з найпопулярніших. Також однією із знаменитих шкіл була - Ходзо-ін Рю, названа на честь монастиря Ходзо, де основою викладання було фехтуванням на списах, яким займалися там з давніх часів⁶¹.

Інша відома школа, яка вчила самураїв бойовим мистецтвам та моральним цінностям, - це Школа Ягю. Вона була заснована в 1608 році і з

---

59 Wilson W. *Ideals of the Samurai: Writings of Japanese Warriors*. С. 52.

60 Спеваковский А. Б. *Самураи – военное сословие Японии*. С. 51.

61 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. P. 73.

часом стала відомою своїми методами навчання бойових мистецтв та філософією відданості і відповідальності перед своїм паном⁶².

Згідно з деякими джерелами, під час періоду Токугава існувало більше двох сотень шкіл, що вивчали фехтування на мечах. Наприклад, школа Сінто Рю, засновану Ідзасо Тейнсай Іенао; школи Тюго Нагахіде, Фукіде Бунгуро та Ін-еї, який також прославився викладанням фехтування на списах; Ітто Рю та езотерична школа Кото-йоїрі Рю, де навчали ефективним прийомам протидії відразу кільком противникам, що атакують одночасно⁶³.

Іншим місцем здобуття освіти, окрім шкіл-рю, для самураїв були інститути, такі як «Ханський університет» та «Академія наук Нагоя», які виникли в XVIII столітті. Ці інститути надавали більш загальну освіту, включаючи вивчення історії, філософії, літератури та інших наукових дисциплін. Особливу увагу приділяли вивченню класичної літератури, такої як китайська та японська поезія⁶⁴.

Отож, можна сказати, що освіта допомагала самураєві бути більш вправним у бойовому мистецтві, сприяла розвитку дисципліни та розумному мисленню, які були потрібні аби займати високі посади. Саме тому освіта для самураїв була важливою, оскільки вона допомагала їм розвиватися як особистості та здобувати необхідні навички для виконання своїх обов'язків як воїнів та слуг нації.

3.2. Роль вчителів у самурайському навчанні

У самурайській культурі вчителі відігравали надзвичайно важливу роль у навчанні молоді. Вони викладали не лише основи науки та математики, а й важливі принципи моралі, етики та поведінки, які були важливими у житті самураїв. Вони надавали індивідуальні заняття, або групові уроки у спеціальних школах, де навчання було організоване за допомогою педагогічних методів, розроблених самураями.

---

62 Асатаро Миямори. Подвиги самураев . С. 96.

63 Спеваковский А. Б. Самураи – военное сословие Японии. С. 79.

64 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. P. 89.

Школи для навчання самураїв називалися – школи рю. Учителів, котрі там викладали називали – сенсей, тобто «*майстер бойових мистецтв, експерт зі зброї*»⁶⁵ (див. додаток Л). Основною задачею вчителів було навчити дітей основним бойовим методам, тому вони експериментували зі зброєю, перевіряли технічні прийоми та стратегії різних спеціалізацій у реальному бою та розробляли нові стилі чи способи, що змогли б допомогти ефективно впоратися з величезною кількістю тих небезпечних ситуацій, у яких людина могла легко втратити своє життя. Відповідно до цього вчителі займали високе становище у доктрині будзюцу.

Якщо ж говорити про те, які критерії використовувалися при оцінці кандидата на посаду викладача бойових мистецтв, то із літератури та джерел нам мало що відомо. Можемо хіба що припустити, що принаймні спочатку її отримували найбільш обдаровані члени клану, які мають природну схильність до вправ зі зброєю⁶⁶.

Однак точно відомо, зі досліджень Вестбрук А. і Ратті О., що майбутній вчитель розпочинав свою кар'єру як учень якоїсь конкретної спеціалізації будзюцу, або вступивши до рю і тренуючись там під суворим керівництвом сенсея, або народившись у сім'ї інструкторів будзюцу. Потім він проходив через ті стадії розвитку, які вибрав для нього вчитель або були намічені самостійно. Після цього він продовжував удосконалюватись у своїй спеціалізації і, нарешті, ставав інструктором у школі свого вчителя або отримував дозвіл відкрити власну школу в іншому місці. Часто, аби стати вчилетем, учні закінчували кілька курсів у школах рю із різних спеціалізацій будзюцу та розробляли власні методи ведення бою, щоб відкрити незалежну школу.

Найбільше представників вчителів було із військового стану, проте це є цілком природно, оскільки на той час культура Японії була наскрізь просочена

---

65 Синицын А. Ю. Самураи: рыцари Страны восходящего солнца. С. 53.

66 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. P. 54.

бойовим духом. Ця категорія включала фахівців у стрільбі з лука, фехтуванні на списах, фехтуванні на мечах, загальної стратегії та кількох підлеглих систем рукопашного бою без зброї, таких як дзюдзюцу та айкідзюцу, які використовувалися у поєднанні з традиційними бойовими спеціалістами. Серед них фахівці в кінній стрільбі з лука, якою захоплювалися древні аристократи (куге), займали почесне місце, оскільки їх спеціалізація була пов'язана з найдавнішими періодами японської історії Токугава, коли великомасштабні бойові дії велися дуже рідко, тоді як сутички між васалами різних кланів чи самураями і простолюдинами поступово ставали дедалі поширенішими⁶⁷.

Ступінь соціальної значущості того чи іншого вчителя знаходила своє відображення в ранзі та посаді, які він отримував у клановій ієрархії. Їхні послуги зазвичай оцінювалися досить високо, як до періоду Токугава, так і на самому його початку, особливо коли серед їхніх учнів були лідери клану, яким цілком природно приділялася особлива увага. Проте варто звернути увагу на те, що багаті клани зазвичай мали окремого вчителя з кожної із основних спеціалізацій будзюцу, деякі клани навіть наймали відразу кількох учителів з однієї спеціалізації. У таких випадках велика кількість інструкторів пояснювалося не лише тією обставиною, що їм доводилося тренувати васалів різного рангу, а й цілком зрозумілим бажанням воїнів клану (особливо високих рангів) опанувати найширший діапазон знань і навичок у бойових мистецтвах⁶⁸.

Існували у досліджуваній період також вчителі, котрі належали до якогось клану. Зазвичай вони знаходилися на службі у військового клану та намагалися зберігати свої методи будзюцу в секреті, розкриваючи їх тільки повноправним членам клану або тим, хто мав офіційний дозвіл глави клану відвідувати заняття в його школі. Ним могла стати людина, яка народилася і виросла у військовому клані, або була прийнята у клан як повноправний член за вказівкою його лідера. Зміцнившись у своєму становищі, ці вчителі передавали

---

67 Лещенко Н. Ф. Япония в эпоху Токугава. С. 243.

68 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. P. 55.

секрети свого бойового стилю спадкоємцям – посада вчителя, як й інші посади у японському феодальному суспільстві, були майже повністю спадковими і передавалися по прямій лінії.

Також цікавим фактом є те, що у самурайському суспільстві існували і мандрівні майстри, які незважаючи на свою виняткову бойову майстерність, не стали засновниками власної рю⁶⁹. Їх особиста репутація була рушійною силою, яка змушувала знову і знову перевіряти свою майстерність в індивідуальних поєдинках, особливо з іншими майстрами будзюцу, включаючи і відомих вчителів.

Супутньою рисою взаємин між учнем будзюцу та її вчителем був персональний характер зв'язку. Учень, який вступив у якусь конкретне рю, ставав учнем майстра, який приймав його як особистого вихованця.

Вертикальна ієрархічна система, характерна для суспільних рю, пов'язаних з будь-яким кланом, застосовувалася також і в незалежних школах будзюцу, де інструктор, що не має господаря (тобто спадковий військовий або майстер, який відмовився від своєї військової спадщини⁷⁰), навчав учнів своєму методу рукопашного бою за певну плату – потенційні учні зазвичай зверталися до вчителя через його друзів чи знайомих. Таких приватних шкіл було досить багато, особливо на початку періоду Токугава, коли тисячі знедолених воїнів, чії клани були знищені або розпущені, тинялися країною і заробляли собі на життя, як могли.

Протягом більшої частини досліджуваного періоду учень, який твердо вирішив здобути знання та практичний досвід у галузі бойових мистецтв, був змушений підкоритися жорсткій дисципліні рю. Таким чином, він міг навчатися по кілька років у кожній з бойових шкіл, і тому часто вони витрачали ціле життя на те, щоб пройти через руки всіх видатних майстрів, говорячи лише про

---

69 Маслов А. А. Путь воина. Секреты боевых искусств Японии. С. 156.

70 Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. P. 55.

найпопулярніші спеціалізації традиційного будзюцу протягом періоду Токугава⁷¹.

Основна заслуга визнаних вчителів полягала в організованій і систематичній передачі стародавніх бойових систем з покоління в покоління, як за допомогою усного та прямого спілкування, так і через рукописи, записи, манускрипти, сувої та інші письмові посібники⁷².

Отож, можна зробити висновок, що існували різні центри викладання, їх називали школами-рю. Учителі в цих школах використовували різноманітні методики, щоб допомогти учням засвоїти нові знання та вміння. Однією із найважливіших ролей вчителів у самурайському навчанні була передача культурної спадщини та традицій. Вчителі викладали учням важливі принципи, які були вбудовані в самурайську етику, такі як чесність, відданість, повага, самовладання та інші. Усі ці принципи та навички, що вивчались у самурайській школі, допомагали учням не лише в бойовій мистецтві, а й у житті загалом. Вчителі викладали учням, як бути гідними та сильними духом людьми, які можуть бути корисними для своєї родини, суспільства та країни.

3.3. Вплив буддизму і шінто на виховання, навчання та становлення самурайського світогляду

Буддизм та шінто відіграли важливу роль у вихованні та навчанні самураїв. Що ж стосується буддизму, то він був однією з основних релігій у Японії, і його вчення та принципи були вбудовані в самурайську культуру. Також у Японії періоду Токугава почав поширюватися та набув популярності один із сект буддизму, а саме «дзен». У перекладі слово «дзен» означає *«занурення в тишу, оволодіння зовнішніми і духовними силами для досягнення просвітлення»*⁷³.

Прийняття дзен станом воїнів було закономірним явищем. Однак до утворення сьогунату самураї вірили в Амітабху («священну землю» (дзедо) –

---

71 Лещенко Н. Ф. Япония в эпоху Токугава. С. 157.

72 Turnbull S. History of the Japanese Military Aristocracy. С. 136.

73 Спеваковский А. Б. Самураи – военное сословие Японии. С. 60.

буддійський рай)⁷⁴. Суть цієї віри полягала в постійному повторенні імені Амід, тобто будь якій людині для «спасіння» достатньо було повторювати цю молитву знову і знову. Однак з часом, коли Японія почала переходити у феодальне суспільство однієї молитви було недостатньо. Тому самурай повинен був не лише молитись, а й самостійно й наполегливо розвивати волю, наголошуючи на самоконтролі та холоднокривності.

З появою «дзен» з'являються і його проповідники, які продемонстрували здатність постійно працювати над собою, розпізнавати суть будь-якої проблеми і зосереджуватися на ній, і в будь-якому випадку досягнення мети має важливе практичне значення не тільки в монастирі, а й у суспільному житті. Відтоді дзен-буддизм став духовною основою царства воїнів.

Також важливо відзначити, що однією із головних причин, чому самураї розпочали використовувати «дзен», була його простота. Самураю абсолютно не потрібно було придушувати свій розум вивченням релігійної літератури. Дзен вище словесного виразу і *«якщо воно буде обмежене словами, то вже втратить всі властивості Дзен»*⁷⁵. Однак незважаючи на те, що дзен принципово заперечував використання книг, письмових приписів і тлумачень, секта всеодно використовувала книги та буддійські тексти для пропаганди свого вчення. Тому самураям доводилося вивчати філософію дзен-буддизму зазвичай із вчителем чи наставником, оскільки самі вони не могли зрозуміти головну суть дзен.

Також дзен справляв враження на самураїв тим, що розвивав у них якості самовладання, спокою і волі, необхідні професійному самураю. У той же час дзен вчив людину бути незворушною і стриманою у всіх життєвих ситуаціях. У поєднанні з самодисципліною дзен-воїнам прищеплюють ще одну якість — абсолютну слухняність господареві та воєначальнику.

Дзен-буддизм також вчив самураїв не триматися за життя та не боятися смерті, оскільки за буддійським уявленням буття визначалося лише як

---

74 Басов А. Р., Самурай. Восхождение. С. 61.

75 Богословский Л. К. Вопрос из книги секты «Дзэн» или «Дайяна». *ВА, Харбин*. 1914. С. 23.

видимість, а не дійсність. Зовнішній світ вони трактували як «ніщо», з якого людство народилось і куди піде, саме тому напевне дзен і приваблював самураїв.

Основи навчання «дзен» були також використані самураями при написанні кодексу їхньої моралі – Бушідо. Війна заради інтересів сюзерена вважалася самураями виконанням «дзен» вчення. Бушідо було майже ідентичним доктрині дзен про смерть та життя; воно, як сказано в «Хагакуре», було і визнавалося як *«вчення про пряме, безстрашне прагнення до повернення у вічність»*⁷⁶.

Однак варто сказати, що самурайське суспільство користувалося не усіма догмами буддизму, оскільки деякі із них не підходили самурайській етиці. Наприклад, як відомо буддизм категорично забороняє будь-яке вбивство, воно вважалось одним із п'яти «великих» гріхів, однак життя самураїв вимагало постійного порушення цієї заповіді.

Дзен також мав велике значення у військовій і фізичній підготовці самураїв. Японці вважають, що вирішальну роль у фехтуванні, стрільбі з лука, рукопашному бою, плаванні тощо відіграє не тіло, а психічний стан людини. Тут переважає психічний спокій і холоднокривність, які приносить дзен.

Також варто зазначити, що основним методом навчання «дзен» є медитація («дзадзен»)⁷⁷. Вона проходить в положенні сидячи, схрестивши ноги в позі абсолютного спокою, без жодних думок. Основним при медитації вважалось тренування легень, навчання рівномірному диханню, що сприяло нібито вихованню витриманості та терпіння. Іншим, не менш важливим, шляхом до «справжнього прозріння» був «коан» – це запитання, яке ставив наставник дзен своєму учню. Питання вчителя мали порушити інтуїцію учня розвивати логіку, та звільняти він лишніх думок. Саме тому ж медитація в дзен-буддизмі визнається єдиним шляхом для досягнення істини, сутність якої закладена у свідомості кожного індивідуума.

---

76 Капранов С.В. Філософія бушідо як антропологія (на матеріалі "Хагакуре"). *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. Вип. 9–10. С. 94.

77 Спеваковский А. Б. Самураи – военное сословие Японии. С. 62.

У той час дзен мав великий вплив на розвиток різних галузей японської культури. Очевидно, що цю культуру вперше прийняли правлячі класи середньовічної Японії, включно з нацією самураїв, які насолоджувалися культурними цінностями, створеними вдома. Проте з розвитком дзен-буддизму змінилися погляди самураїв на життя і смерть, культуру та уявлення.

Однак класична позиція ідеалістичної програми дзен дедалі більше відрізнялася від світогляду, виробленого самураями на основі «мистецтва». Розвиток науки і пов'язаної з нею військової техніки, металургії, гірничої справи тощо, розширили коло інтересів самураїв. Новизна зброї та військового мистецтва показує, що самої волі до боротьби недостатньо, потрібні книжкові знання, логічне мислення, які не можна розглядати як продукт медитації над системою дзен, виховання, відповідне віку та стану. Це все певною мірою пристосування до духу часу змінило догмат дзен-буддизму⁷⁸.

Після Громадянської війни протиріччя між дзен і вихованням дзен-воїнів стало більш помітним. Самураї, які припинили участь у військових діях, отримували більше часу для здобування освіти. З різних причин багато самураїв залишили свою професію, щоб стати вчителями, художниками та поетами.

Що ж стосується стародавньої японської релігії – шінто, то вона займала чільне місце в релігійному світогляді самураїв, мирно співіснуючи з буддизмом. Основними рисами цієї релігії японців є шанування природних сил, місцевих богів і предків. Як одну з трьох головних святинь японці вважають священний меч, символом самурайського духу і душі японського самурая⁷⁹.

Шінто вимагало від самураїв шанувати своїх мертвих предків і вшановувати духи загиблих солдатів, генералів, імператорів тощо. Вшанування предків тягло за собою шанування батьківщини *«священного житла богів і дуи*

---

78 Публічна історична бібліотека. Японія в XIV–XVI вв. URL: <http://www.istmira.com>. (дата звертання: 26.02.2023)

79 Капранов С. В. Генезис сакрального простору в міфології сінто. *Східний світ*. 2013. №2–3. С. 154.

*предків»*⁸⁰. Самураї вірили у призначення богів, і що їхня доля повністю залежить від волі богів.

Однак варто зазначити, що шінто рідко з'являвся в релігійному житті самураїв у чистому вигляді. Зазвичай буддизм та шінто поєднуються, оскільки з середини VI ст. буддизм набув більшої популярності і відтоді буддійські монахи і правителі стародавньої Японії стали на шлях співпраці між двома релігіями. Що в свою чергу призвело практично до злиття шінтоїзму та буддизму.

Таке поєднання шінтоїзму і буддизму вплинуло на духовне життя самураїв. Нерідко японські самураї поклонялися шінтоїстським духам і буддистським божествам перед військовими діями чи вирішальною битвою.

В результаті цього співіснування багато шінтоїстських божеств почали набувати рис буддійських богів, і буддійський пантеон також був населений шінтоїстськими божествами⁸¹.

Отож, буддистські вчення та шінтоїзм справили не аби який вплив на виховання та навчання самураї. Завдяки впливу цих релігій самураї вчилися бути виваженими, стійкими, дисциплінованими, аби в будь-якій ситуації мати холодну голову і діяти відповідно до самурайських кодексів та етиці.

---

80 Інадзо Нітобе (Inazo Nitobe). Бусідо – душа Японії (BUSHIDO – THE SOUL OF JAPAN). С. 12.

81 Капранов С. В. Сінтоїське святилище як текст: приклад Сумійосі тайся. С. 189.

РОЗДІЛ 4.

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ МАГІСТЕРСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У ВИВЧЕННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ

Із зазначеним історичним періодом учні знайомляться в курсах «Всесвітньої історії» за 7 та 8 клас. Теми уроку згідно із Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти – «Середньовічний Китай та Японія» (7 клас) та «Китай та Японія в XVI-XVIII» (8 клас). Однак варто зазначити, що у школі матеріал вивчається лише поверхнево, тому данні із магістерської роботи можуть не аби як сприяти поглибленому вивченню історії Японії у XIV–XVIII ст., а саме самурайства. Якщо ж говорити саме про історію Японії то метою уроку – ознайомити учнів із особливостями політичного устрою Японії XIV–XVIII ст.; познайомити учнів із досягненнями японської культури, показати їхнє значення для світової історії; продовжити формування вмінь працювати з картою, текстом підручника, історичним джерелом; сприяти розвитку в учнів образного мислення, творчого підходу до виконання завдання.

Методика вивчення теми може містити наступні компоненти:

1. Визначення цілей і завдань: перш за все необхідно згідно програми визначити, які цілі і завдання має поставити перед собою учитель під час вивчення теми. Основними завданнями можуть бути:

- Поглиблення знань учнів про історію Японії та її правителів.
- Розвиток навичок пошуку та аналізу історичних джерел.
- Вивчення основних подій життя у японському суспільстві.
- Формування ціннісних орієнтирів учнів, пов'язаних зі способом життя та повагою до історії інших країн.

2. Підготовка матеріалів: для підготовки матеріалів слід використовувати як джерела, так і спеціалізовану літературу. Серед джерел можуть бути літописи, історичні розвідки, наукові статті та інші матеріали. Важливо відібрати тільки найбільш авторитетні та достовірні джерела.

3. Розробка уроків: уроки має бути побудований таким чином, щоб учні могли отримувати і поглиблювати свої знання про Середньовічну Японію.

Нижче наведено загальну структуру, яку можна використати для проведення уроку:

□ Вступна частина. Учитель може розпочати урок історичним вступом, використовуючи карту Японії та розповісти учням про часові рамки та географічну прив'язку подій.

□ Огляд джерел. Учитель може представити учням різні джерела, що стосуються життя самураїв, оскільки вони були одним із найважливіших прошарків населення. Це можуть бути уривки з літописів, археологічні знахідки, наукові дослідження тощо. Завдання учнів полягатиме у пошуку інформації та аналізі джерел, зокрема їх авторства, об'єктивності та достовірності.

□ Вивчення життя, пробуту, навчання самураїв та правління їхніх сьогунів. Учитель може презентувати основні події та досягнення сьогунів, такі як правління, війни, політичні союзи та дипломатичні відносини. Важливо розповісти про значущі події.

□ Аналіз та обговорення. Після вивчення основних фактів, учні можна приступити до аналізу та обговорення ролі та значення тих чи інших подій в історії Японії. Учитель може поставити запитання, що стимулюють критичне мислення, порівнюють діяльність сьогуна з іншими управителями того часу, а також розглядають наслідки його діяльності.

Окремими формами навчальної діяльності можуть стати:

- Практична робота та творчі завдання. Після вивчення основних фактів та аналізу джерел, учні можуть виконати практичні завдання, що дозволить їм краще засвоїти матеріал. Наприклад, вони можуть створити презентацію про самураїв Японії XIV-XVIII ст., написати есе або скласти історичний документ, який відтворює події цього часу.

- Дискусія та рольові ігри. Для активізації учнів та розвитку їх навичок аргументації можна організувати дискусію на тему «Ролі самураїв у Середньовічній Японії». Учні можуть обговорювати їх дії, прийняті рішення та їхні наслідки. Також можна провести гру, де учні можуть перевтілюватися в різні історичні постаті того часу та взаємодіяти між собою, вирішуючи важливі проблеми того періоду. Це дозволяє їм глибше зануритися в історичний контекст, розігрувати ситуацію та прийняти рішення, які відображають реальну політичну обстановку того часу.

- Проектна робота. Учні можуть бути залучені до проектної діяльності, де вони самостійно досліджують тему про самурайство в Японії та представляють свої висновки. Учні можуть розробити проект презентації, дослідження або історичну реконструкцію, де вони презентують зібрані факти та свої висновки про життя та діяльність самураїв.

- Дослідницька робота. Учні можуть бути розподілені на групи, кожна з яких досліджує певний аспект життя самурая. Наприклад, одна група може вивчати воєнні аспекти життя, інша - духовні, третя - культурний внесок тощо. Кожна група підготовляє презентацію або звіт, який потім презентується перед класом.

- **Круглий стіл.** Організуйте обговорення на круглому столі, де учні займаються активною участю в дискусіях на певну тему, пов'язану із Японією у XIV-XVIII ст. Учні можуть висловлювати свої думки, аргументувати свої погляди та обговорювати важливі питання, пов'язані з роллю та значенням в історії.

- **Проведення історичного форуму або виставки.** Організуйте історичний форум або виставку, де учні продемонструють свої проекти, дослідження, творчі роботи та інші матеріали, пов'язані з життям та навчанням у Японії XIV-XVIII ст. Це створити можливість для обміну знаннями та враженнями між учнями, вчителями та іншими учасниками.

- **Усне опитування чи тематичний контроль.** Наприклад, ближче до завершення уроку вчитель може запропонувати дітям пройти тестові завдання, оскільки цей спосіб оцінювання потребує не багато часу та дозволяє залучити усіх учнів одночасно. Приклади питань:

Запитання 1:

Яка основна філософська концепція лежала в основі виховання самураїв?

- а) Буддизм**
- б) Конфуціанство
- в) Синтоїзм**
- г) Даосизм

Запитання 2:

Що таке "бусідо" і яке його значення у вихованні самураїв?

- а) Кодекс честі самураїв**
- б) Вид бойового мистецтва
- в) Релігійний ритуал
- г) Традиційна японська музика

Запитання 3:

Який вид бойового мистецтва був найбільш поширений серед самураїв?

- а) Карате
- б) Джиу-джитсу

в) Кендо

г) Айкідо

Запитання 4:

У якому віці хлопчики-самураї зазвичай починали навчання бойовим мистецтвам?

а) 5 років

б) 7 років

в) 10 років

г) 15 років

Запитання 5:

Що означало поняття "сеппуку" в контексті самурайської культури?

а) Тренування самурая

б) Кодекс поведінки

в) Ритуальне самогубство

г) Традиційний одяг

Отож, тема магістерської роботи не представлена окремим параграфом чи розділом у навчальних програмах з Всесвітньої історії. Тому для ознайомлення дітей із даною тематикою, потрібно виокремлювати навчальний матеріал чи подавати з наближеними темами, для ширшого ознайомлення. Також для більш ширшого ознайомлення та засвоєння матеріалу можна проводити позакласні заняття та різні факультативи.

ВИСНОВКИ

Робота над розкриттям теми магістерської роботи та досягненням поставлених нами завдань дозволила зробити низку наступних висновків та узагальнень.

Варто зазначити, що в ході розгляду даної проблеми нам вдалося окреслити головні аспекти процесу виховання та навчання самураї в якому чітко прослідковується особливе ставлення до хлопчиків. Їх з дитинства привчали користуватися зброєю та за допомогою різних переказів і творів виховували в них чесноти справедливих воїнів.

Також варто наголосити, що саме виховання і навчання як хлопчиків так і дівчаток умовно відбувалося у двох напрямках: перший стосувався морального і духовного виховання за законами Бушідо, другий відбувався за рахунок навчання бойовим мистецтвам. Одним з найважливіших аспектів виховання

хлопчиків у самурайських сім'ях була підготовка їх до військової служби, яка передбачала суворе дотримання дисципліни та моральних цінностей, що лягли в основу самурайського етикету. Хлопчики виховувалися з чітким розумінням своїх майбутніх обов'язків перед родиною та сім'єю. Водночас, варто зазначити, що виховання дівчаток у самурайських сім'ях було дещо відмінним та обмеженим, оскільки їм не дозволялося займатися політикою, вступати до війська тощо. Їх виховували з метою стати гідними членами сім'ї самураїв. Важливим аспектом виховання дівчаток було навчання веденню господарства та сімейних справ. Хоча освіта дівчат у самурайських сім'ях була обмеженою порівняно з хлопчиками, їм все ж забезпечували певний її рівень, зокрема культурні та етикетні навички, які були важливими для їх соціальної ролі.

Що ж стосується етично-морального виховання то його основою був неписаний кодекс Бушідо, який являв собою систему різних поглядів, норм, оцінок, що стосувалися поведінки самурая, способі виховання самурайської молоді. Цей кодекс був спрямований на те, аби навчити воїна жити відповідно до головних норм тогочасної Японії. У самураїв виховували такі чесноти, як мужність, простодушність, хоробрість, співчуття, ввічливість, щирість, благородство, відданість тощо. Тому духовне виховання було підґрунтям, яке допомагало уже в подальшому навчанню бойовим мистецтвам. Бушідо наголошував на важливості дисципліни та самоконтролю. У вихованні самураїв ця концепція знайшла своє відображення в суворому дотриманні правил і традицій, навчанні самодисципліни та вмінню контролювати свої емоції, що мало вирішальне значення для підтримки високого рівня професіоналізму та моральної стійкості.

Що ж стосується навчання самурая бойовим мистецтвам, то тут відображена певна стратегія ведення бою. Із різних джерел ми дізнаємося, що самураїв навчали двом основним бойовим спеціалізаціям: перший – озброєній, де воїнів вчили правильному володінню різними видами зброї, такими як мечем, списом, луком тощо; другий – неозброєній, де основним знаряддям бою було власне тіло. Тому все військове навчання було спрямоване на освоєння

самураєм обох спеціалізацій, оскільки для досягнення тих самих стратегічних цілей, які ставали доступними за рахунок використання зброї, потрібне було досконале володіння собою та своїми рухами. Виховання включало також навчання стратегії і тактиці військових дій. Самураям необхідно було розуміти основи військової тактики та стратегії, щоб ефективно керувати бойовими операціями та приймати важливі рішення на полі бою. Бойові навички були важливі не лише для особистої безпеки, але й для виконання їхніх ролей захисників і лідерів у суспільстві.

Також варто зазначити, що аналіз джерел та наукової літератури дав можливість отримати інформацію про різноманітні школи, інститути і викладачів-самураїв, котрі навчали дітей усім бойовим спеціалізаціям та моральним нормам. Аби стати вчителем самурай мав пройти не аби який тернистий шлях навчання у різних школах, та досконало володіти декількома бойовими навичками. Школи та університети давали самураям академічну освіту, яка включала вивчення класичних японських і китайських текстів, літератури, філософії, історії та інших гуманітарних дисциплін. Це допомагало учням розвивати інтелектуальні якості та культурні знання, необхідні для виконання своїх соціальних і військових обов'язків.

Якщо ж говорити про вплив буддизму та шінто на навчання й виховання самураїв, то вони відіграли досить важливу роль. Завдяки ним самураї до певної міри відмовлялися від матеріального світу та зосереджувалися на духовному розвитку; часто відмовлялися від своїх особистих бажань та навіть життя, якщо це було необхідно для виконання їхніх обов'язків та захисту честі й гідності. Саме тому вплив буддизму та шінто на самурайську культуру і навчання полягав у встановленні важливих етичних принципів, які сприяли формуванню сильних та моральних особистостей, які мали бути готовими до будь-яких викликів, що ставалися перед ними. Самураї часто поєднували у своєму житті елементи обох релігій. Буддизм і синтоїзм могли співіснувати, доповнюючи один одного в ритуалах, моральних цінностях і повсякденному житті. Обидві релігії надавали самураям духовну та моральну підтримку,

допомагаючи їм орієнтуватися в складних ситуаціях, підтримувати внутрішній спокій і відстоювати свою моральну гідність.

Окрім того можна стверджувати, що дане магістерське дослідження варто використовувати для розширення фактичного матеріалу шкільних підручників. Вивчення системи виховання та освіти самураїв допомагає учням та студентам глибше зрозуміти історію Японії, її соціальні структури та культурні традиції. Результати дослідження дають уявлення про те, як формувалися різні соціальні та політичні системи. Матеріали про самураїв дозволяють дослідити вплив різних філософських і релігійних традицій, таких як буддизм і шінто, на освітні практики та моральні норми. Це може допомогти учням зрозуміти, як філософські концепції впливають на культуру та суспільство. Аналіз виховання та освіти самураїв може сприяти критичному мисленню, оскільки учні досліджують, як історичні, культурні та соціальні контексти впливають на освітню практику та навчання. Це також може допомогти порівняти різні системи освіти та виховання. Вивчення самурайських методів навчання покращує розуміння життя та діяльності історичних діячів, які відіграли значну роль в історії Японії, роблячи вивчення історії більш привабливими та цікавими.

Навчання самураїв часто включало важливі моральні уроки та етичні стандарти, і вивчення цих аспектів може призвести до дискусій про моральні дилеми та етичні стандарти в сучасному контексті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Anthony J. Bryant. The Samurai (Elite) . Osprey Publishing, 1989. 64 p.
2. Boye Lafayette De Mente. The Japanese Samurai Code: Classic Strategies for Success. Tuttle Publishing; Original edition, 2005. 224 p. URL: <https://altairbook.com/books/2886799-kodeks-yaponskih-samuraev-klassicheskaya-taktika-i-priemy-dlya-dostijeniya-uspeha.html>
3. Clements J. A Brief History of the Samurai. Robinson; paperback / softback edition, 2018. 384 p.
4. Friday K. Samurai, warfare and the state in early medieval japan. Routledge; 1st edition, 2003. 252 p.
5. Goseibai shikimoku. URL: <https://www.coursehero.com/file/p32vb8l/Goseibai-Shikimoku-In-1232-Shikken-Hojo-Yasutoki-established-the-law-in-order/>

6. Gubbins J. H. The feudal system in Japan under Tokugawa shoguns. *Transactions of the Asiatic Society of Japan*. 1887. № 15. P. 131–142.
7. Howland Douglas R. Samurai status, class, and bureaucracy: A historiographical essay. *The Journal of Asian Studies*. 60.2. 2001. C. 353–380.
8. Hubbard B. *The Samurai Warrior: The Golden Age of Japan's Elite Warriors 1560–1615*. Sterling Publishing; Illustrated edition, 2014. 224 p.
9. Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. 400 p. URL: <http://loveread.ec/contents.php?Id=65638>
10. Religion in Japan. URL: http://www.univie.ac.at/rel_jap/start/index.html. Дата доступа: 25.01.2024. - час доступа: 20:20
11. Robinson R. , *Oriental Armour (Dover Military History, Weapons, Armor)*. Dover Publications, 2013. 304 p. URL: <https://litra.pro/dospehi-narodov-vostoka-istoriya-oboroniteljnogo-vooruzheniya/robinson-rassel>
12. Samurai life in Medieval Japan. URL: <https://www.colorado.edu/ptea-curriculum/sites/default/files/attached-files/medieval-handout-m2.pdf>
13. Toshio Kuroda. Shinto in the History of Japanese Religion . *Journal of Japanese Studies*. 1981. № 7. P. 11.
14. Trevor A. *Samurai Armour: Volume I: The Japanese Cuirass* . Osprey Publishing, 2017. 372 p .
15. Turnbull S. *History of the Japanese Military Aristocracy* . Psychology Press, 1996. 285 p.
16. Turnbull S. *The Samurai. A Military History (Japan Library)*. Richmond, 1996. 304 p. URL: <https://militera.lib.ru/h/turnbull/index.html>.
17. Wilson W. *Ideals of the Samurai: Writings of Japanese Warriors*. Black Belt Communications, 1982. 144 p. URL: <https://ysagিনি.wordpress.com/2015/06/17/35c45503d8f4ea7eed7e/>

18. Асатаро Мияморы. Подвиги самураев . Центрполиграф, 2018. 288 с .
Перевод книги: Сергей А. Белоусов. URL:
http://loveread.ec/view_global.php?id=72245
19. Басов А. Р., Общество самураев. Самурай и его семья. Москва, 2008. 147 с.
URL: https://spiritwarrior.ru/read_chapters/samurai_society.html
20. Басов А. Р., Самурай. Восхождение. Фонд культуры мира, 2004. 304 с. URL:
https://spiritwarrior.ru/samurai_voshozhdenie_kniga2.html
21. Безпрозванная Я. М. Положение женщины в Японии эпохи Токугава (на примере сугороку). *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2013. №1. С. 13–16. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/polozhenie-zhenschiny-v-yaponii-epohi-tokugava-na-primere-sugoroku>
22. Богданович Т. А. Очерки из прошлого и настоящего Японии. Санкт-Петербург, 2011. 495 с. URL: <https://shounen.ru/nihon/history/japhistory2.shtml>
23. Богословский Л. К. Вопрос из книги секты «Дзэн» или «Дайяна». *ВА, Харбин*. 1914. С. 23–24.
24. Васильків І. Д., Островський В. В., Паршин І. Л. Всесвітня історія: підручник для 7 класу. Тернопіль: Астон, 2020. 176 с.
25. Васильків І. Д., Островський В. В., Паршин І. Л., Басюк О. Я., Костікова М. І. «Всесвітня історія» підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2021. 176 с. URL: <https://shkola.in.ua/1937-vsesvitnia-istoriia-8-klas-vasylkiv-2021.html>
26. Вірченко В. В. Цивільно-правові відносини у середньовічному японському суспільстві. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2012. № 6. С. 151–155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2012_6_29
27. Воробьев М. В. Япония в III–VII веках. Москва, 1980. 344 с. URL:
https://historylib.org/historybooks/M--V--Vorobev_yaponiya-v-III---VII-vv--/
28. Гальперин А. Л. Очерки социально-политической истории Японии в период позднего феодализма. Москва, 1963. 200 с.

29. Гвоздѣв С. А. Самураи. Путь меча. Минск, 2001. 374 с. URL: https://weatherbook.at.ua/news/samurai_put_mecha_sergej_gvozdev/2017-11-28-68
30. Гісем О. В., Гісем О. О., Мартинюк О. О. «Всесвітня історія» підручник для 8 класу з поглибленим вивченням історії. Ранок, 2021. 240 с. URL: <https://shkola.in.ua/1933-vsesvitnia-istoriia-8-klas-hisem-2021-pohlyblene.html>
31. Гісем О. В., Мартинюк О.О. Всесвітня історія 8 клас. Ранок, 2021. 145 с. URL: <https://shkola.in.ua/1932-vsesvitnia-istoriia-8-klas-hisem-2021.html>
32. Гісем О. В., Мартинюк О.О. Всесвітня історія: підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закладів. Харків: Ранок, 2015. 224 с. URL: <https://shkola.in.ua/1409-vsesvitnia-istoriia-7-klas-hisem-2020.html>
33. Навчальні програми для 8с9 класів (Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, 2011 рік). <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf>
34. Зиганьшин Р. М. Военный этикет самураев. *Историческая психология и социология истории*. 2010. №2. С. 125–151. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voennyu-etiket-samuraev>
35. Игнатович О. М. Буддизм в Японии. Москва: Наука, 1987. 319 с.
36. Ито Нобуо, Миягава Торао, Маэда Тайдзи. История японского искусства. Москва, 1965. 292 с. URL: <https://www.maxima-library.com/dobavit-knigu/b/459943>
37. Инадзо Нитобе (Inazo Nitobe). Бусидо – душа японії (BUSHIDO – THE SOUL OF JAPAN). URL: <http://mosbudokan.ru/public/bushido0.html>
38. Капранов С. В. Генезис сакрального простору в міфології синто. *Східний світ*. 2013. №2–3. С. 152–159.
39. Капранов С. В. Сінтоське святилище як текст: приклад Сумійосі тайся. *Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва:*

- вітчизняний і світовий контекст*. Зб. Наук. Пр. Запоріжжя: Дике Поле, 2012. С. 181–205.
40. Капранов С. В. Становлення японознавства в Україні. *Сходознавство*. К., 2010. № 49–50. С. 38–49.
41. Капранов С. В. Філософія бушідо як антропологія (на матеріалі "Хагакуре"). *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. Вип. 9–10. С. 91–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Multi_2015_9-10_8
42. Капранов С. В. Японознавство в Україні: головні етапи розвитку до 1991 року. *Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу* (Колективна монографія). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 344–352.
43. Капранов С. В. Головні течії японського конфуціянства в епоху Едо. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність: Збірник статей*. Київ, 2005. С. 17–21.
44. Кассе Этьен. Исповедь меча, или Путь самурая. 160 с. URL: <http://loveread.ec/contents.php?id=74573>
45. Коваленко О. О. Ода Нобунага в японській антихристиянській літературі на прикладі «Записів про розквіт і падіння Храму південних варварів». *Східний світ*. 2009. № 2. С. 10–19.
46. Кожевников В. В. Очерки истории Японии XII–XVI вв. Владивосток, 1989. 402 с.
47. Комо-но Тьомей, «Записки из кельи: Ходзёки». URL: <https://www.rulit.me/books/zapiski-iz-keli-hodzyoki-read-10651-1.html>
48. Кузьминов Д. М. Философско-культурологические аспекты кодекса чести «Бусидо». *Время науки*. 2016. №3. С. 26–34. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofsko-kulturologicheskie-aspekty-kodeksa-chesti-busido>
49. Курэ Мицуо. Самураи. Иллюстрированная история. 191 с. URL: <https://coollib.net/b/330219-mitsuo-kure-samurai-illyustrirovannaya-istoriya/read>

50. Лещенко Н. Ф. Япония в эпоху Токугава. 346 с. URL: <https://coollib.net/b/459283-nelli-fyodorovna-leschenko-yaponiya-v-epohu-tokugava/read>
51. Лысенко В. Г. Опыт введения в буддизм: Ранняя буддийская философия. 159 с. URL: https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/2003/Lysenko_Buddizm.pdf
52. Маркарьян С. Б., Молодякова Э. В. Праздники в Японии: обычаи, обряды. Москва, 1990. 248 с. URL: <https://coollib.net/b/291727/read>
53. Маслов А. А. Дзэн самурая. Феникс, 2005. 336 с. URL: <https://fb2.top/dzen-samuraya-221631/read>
54. Маслов А. А. Путь воина. Секреты боевых искусств Японии. Феникс, 2004. 432 с. URL: <https://coollib.net/b/140553-aleksey-aleksandrovich-maslov-put-voina-sekretyi-boevyih-iskusstv-yaponii>
55. Міямото Мусасі. Книга п'яти кілець. Арій. Переклад Ігор Андрущенко. Київ, 2014. 128 с.
56. Молодякова Э. В. Синто: память культуры и живая вера. 236 с. URL: <https://book.ivran.ru/book?Id=332>
57. Накорчевский А. А. Синто. 448 с. URL: <https://coollib.net/b/422327-andrey-alfredovich-nakorchevskiy-sinto/read>
58. Накорчевский А. А. Японский буддизм: история людей и идей (от древности к раннему средневековью: магия и эзотерика). 384 с. URL: <https://abhidharma.ru/A/Raznoe/Jpon/0007.pdf>
59. Нукария, К. Религия самураев. Исследование дзэн-буддийской философии и практики в Китае и Японии. Санкт-Петербург, 2003. 245 с. URL: <https://na5ballov.pro/lib/relig/6102-nukariya-kayten-religiya-samuraev-issledovanie-dzen-buddiyskoj-filosofii-i-praktiki-v-kitae-i-yaponii.html>
60. Прасол А. Ф. Объединение Японии. Ода Нобунага. URL: <https://www.klex.ru/1akb>
61. Прасол А. Ф. Объединение Японии. Тоетоми Хидэеси. URL: <https://www.klex.ru/1ake>

62. Религиозные воззрения самураев. URL: <https://knigi.link/stran-azii-istoriya/religioznyie-vozzreniya-samuraev-43880.html>
63. Рубель В. А. История средневекового Востока: учебник. К., Либідь, 2002. 736 с.
64. Рубель В. А. История Средневекового Востока: Тематична хрестоматія: Навч. посіб. Вид. 3-тє, доп. і перероб. Київ: Либідь, 2011. 792 с.
65. Рубель В. А. Коріння й генезис стану bushi(самураїв) в середньовічній Японії. *Східний світ*. 1996. № 2. С. 29–36.
66. Рубель В. А. Транскрибування японських слів засобами української мови: проблеми і пропозиції. *Східний світ*. 2009. № 4. С. 151–156.
67. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ: Аквілон-Прес, 1997. 256 с.
68. Самураи – кто они такие, обзор их экипировки и кодекса чести. URL: <https://militaryarms.ru/armii-mira/samuraj/>
69. Самураї – військовий стан Японії. URL: https://zn.ua/ukr/socium/samurayi__viyskoviy_stan_yaponiyi.html
70. Синицын А. Ю. Самураи: рыцари Страны восходящего солнца. История, традиции, оружие. 352 с. URL: <https://na5ballov.pro/lib/azia/13161-sinicyn-ayu-samurai-rycari-strany-voshodyaschego-solnca-istoriya-tradicii-oruzhie.html>
71. Синтоїзм (Синто) – що це таке, та в чому суть релігії Японії. URL: <https://termin.in.ua/syntoizm-synto/>
72. Спєваковський А. Б. Самураи – военное сословие Японии. Москва: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1981. 168 с. URL: <https://coollib.net/b/486380-aleksandr-borisovich-spevakovskiy-samurai-voennoe-soslovie-yaponii/read>
73. Стрелкова А. Ю. Буддизм: філософія порожнечі: [монографія]. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 408 с.
74. Судзуки Д. Т. Дзєн-буддизм в японській культурі. 272 с URL: <https://psylib.org.ua/books/sudzd01/index.htm>

75. Ткачук А., Савран В. Виховання та навчання дітей в самурайських сім'ях середньовічної Японії. Інноваційна педагогіка. Науковий журнал. ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій». Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Випуск 72. Том 3. С. 36 – 41.
76. Цунетомо Я. Хагакуре, або Заховане в листі. Відомий трактат про кодекс честі самурая. Центр учбової літератури, 2024. 240 с. URL: <https://web.archive.org/web/20091213010022/http://www.pinegin.com/texts/hagakure.html>
77. Черкун Н. А. Кризові явища сьогунату Токугава напередодні реставрації Мейдзі. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер.: Історія. Політологія. 2013. Вип. 6. С. 74–79. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Vmdu_ip_2013_6_11
78. Шпаковский В. О. Самураи. Первая полная энциклопедия. 656 с. URL: <Http://loveread.ec/contents.php?Id=78263>
79. Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О., Секиринський Д. О. «Всесвітня історія» підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Оріон, 2021. 192 с.
80. Эйдуc X. T. Иcтoрия Япoнии с дpeвнейших вpeмeн дo нaших днeй. Мoсква, 1968. 233 с.
81. Яроцький П. Буддизм . Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

Додатки

ДОДАТОК А

Лучники в бою⁸²

---

⁸² «Секрети самураїв: Бойові мистецтва феодальної Японії», доступ отримано 21 травня 2022, http://loveread.ec/read_book.php?id=65638&p=71

ДОДАТОК Б

Спис Ярі⁸³

---

⁸³ Японський спис ярі. URL: <http://surl.li/heuihd>

ДОДАТОК В

Яри у битві⁸⁴

---

⁸⁴ «Секрети самураїв: Бойові мистецтва феодальної Японії». URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=65638&p=75

ДОДАТОК Г

Меч катана⁸⁵

---

⁸⁵ «Катана». URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0>

ДОДАТОК Д

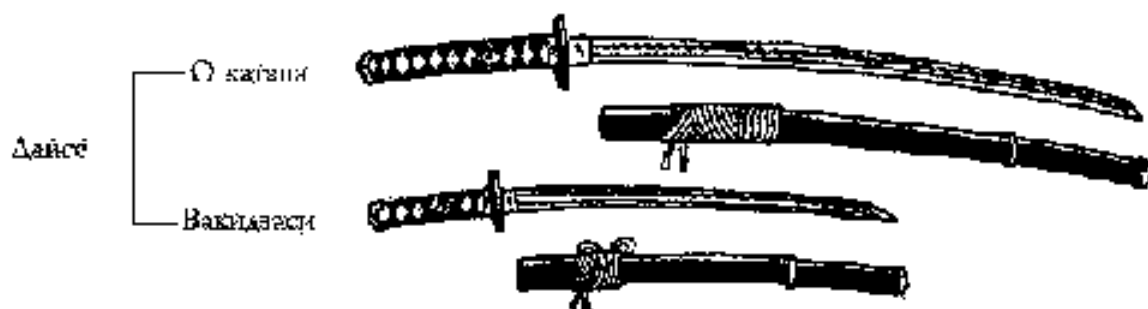
Зброя самураїв⁸⁶

---

⁸⁶ «Секрети самураїв: Бойові мистецтва феодальної Японії». URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=65638&p=82

Сравнительные размеры японских мечей.	
Дайто	
Тати	
Катана	
Вакидзаси	
Танто	
Акути	

ДОДАТОК Е

Віяло гумбай⁸⁷

87 «Історія японських віял та їх різновиди». URL: <https://muzruk.if.ua/info/istoria/uk/veer-istoria-aponskih-vial-ta-ih-riznovidi-obgovorenn-na-liveinternet/>

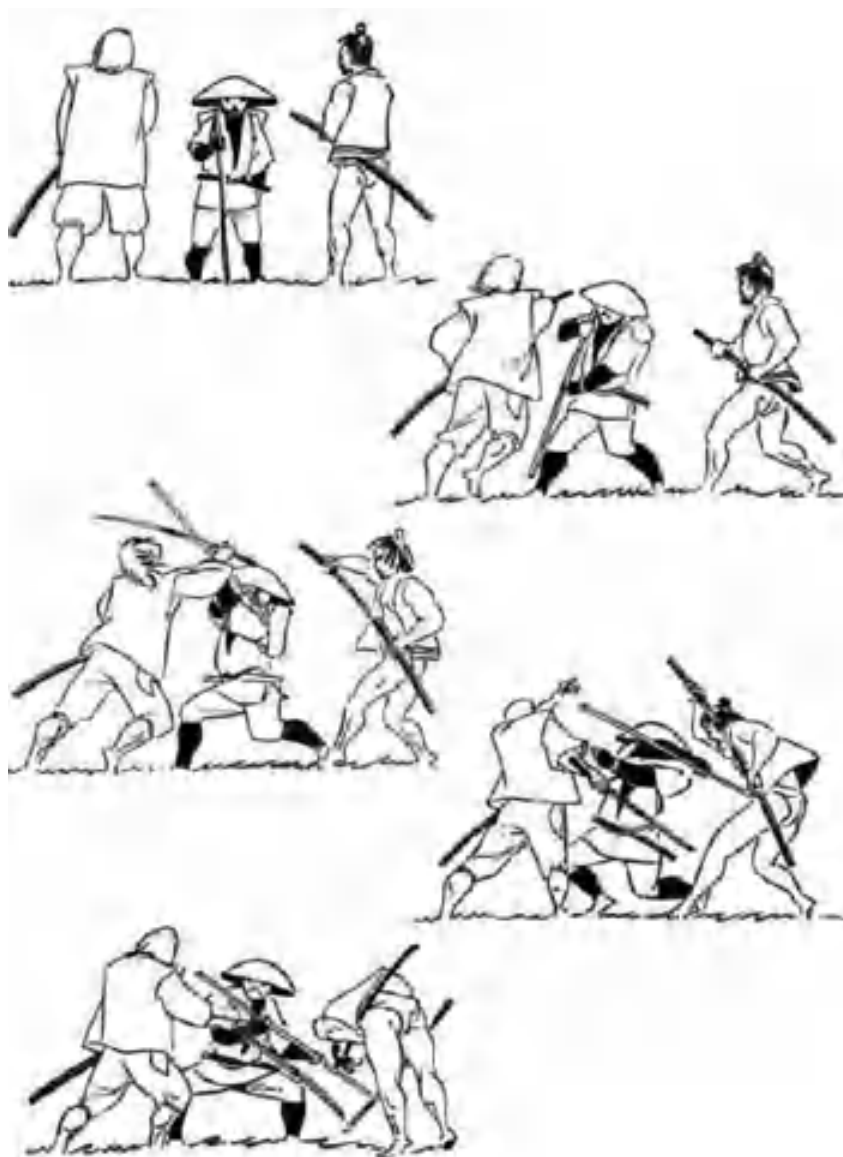

ДОДАТОК 3

Посох против меча⁸⁸

---

⁸⁸ «Секрети самураїв: Бойові мистецтва феодальної Японії». URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=65638&p=90

ДОДАТОК І

Приклади застосування дзітте⁸⁹

---

⁸⁹ Дзітте. URL: <https://sport.wikireading.ru/hgwHkUGftW>

ДОДАТОК К

Хата Рокурэдзаймон із собакою. В руках воїна можна побачити нагінату⁹⁰

---

⁹⁰ Нагіната. URL: <https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/%D0%9D%D0%B0%D0%B3%D1%96%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0.html>

Додаток L

ДОДАТОК Л

Зображення сенсея з учнями⁹¹

---

⁹¹ «Секрети самураїв: Бойові мистецтва феодальної Японії». URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=65638&p=82

